

Brazília korunk vilárendszerében*

Artner Annamária,

az MTA Közgazdasági és
Regionális Tudományi Kutató-
központ Világgazdasági Intéze-
tének tudományos főmunka-
társa

E-mail:

artner.annamaria@krtk.mta.hu

A cikk Brazília példáján illusztrálja, hogy a (fél-)perifériás helyzetű országok a centrum vezette globális tőkeértékesülési hullámok által meghatározott keretek között fejlődnek, felzárkózásuknak e hullámok változása szab határt. Ez a függés és a viszonylagos technológiai, intézményi elmaradottság az elmúlt évtizedekben a külső és a belső egyensúlytalanság egymást erősítő és követő időszakait eredményezte Brazíliában. A világgazdaság nagy változásai által indukált válsághelyzetek kényszerítették ki a gazdaságpolitikai fordulatokat, amelyek a liberalizációs-exportorientált, illetve a belpiacra építő, jövedelem-újraelosztó gazdaságpolitikai elvek váltakozó súlyú érvényesülését jelentették. A 2003-tól 2011-ig tartó fellendülési periódus a 2002-ben induló globális ciklus „hullámán” tudott sikeres lenni és javítani a szegények helyzetén. Majd e globális ciklus leszálló ága szükségszerűen és ismételten a külső-belső egyensúlytalanság „tandemjében” csapódott le, és kormányzati, illetve egyben gazdaságpolitikai kurzusváltást indukált. Az utóbbi funkciója, hogy visszaállítsa a korábbi fellendülési periódusban a munka javára módosult újraelosztást, és megerősítse Brazília helyzetét a globális tőkeértékesülési hierarchiában. Az új neoliberális kurzus gyors sikerét azonban nem a radikális kormányzati döntések, hanem a 2017 elejétől ismét fellendülő globális ciklus alapozta meg.

TÁRGYSZÓ:

Brazília.

Globális tőkeciklus.

Vilárendszer.

DOI: 10.20311/stat2019.1.hu0005

* A cikk a *Kiss Judit* által vezetett K 11245 jelű OTKA keretében folyó kutatás alapján készült.

Brazília hatalmas, természeti kincsekben, munkaerőben gazdag ország. 2017-ben GDP-je (gross domestic product – bruttó hazai termék) (3.248 milliárd PP\$ [purchasing parity standard – vásárlóerő-standard]) alapján a világ 8. (2011-ben még 6.), területe (8,5 millió km²) és lakosságának száma (a 2018. júliusi becslés szerint 208,8 millió) szerint pedig a világ 5. legnagyobb országa (CIA [2018]). Latin-Amerika gazdaságának 40 százalékát adva és a környező országokkal jelentős áru-, tőke-, illetve munkaerő-forgalmat folytatva, Brazília meghatározó szerepet játszik a szubkontinens gazdasági-társadalmi fejlődésében. Az ország hatalmas művelhető földterületekkel, hosszú tengerparttal és jelentős ásványkincsekkel rendelkezik. Ezért, bár a brazil gazdaság világpiacon nyitottsága viszonylag kicsi (2017-ben az export és az import együtt a GDP 23,5 százalékát tette ki – lásd CIA [2018]), gazdasági növekedése jelentősen függ a világpiacon (és spekulációs) áringadozásokra különösen érzékeny ipari és mezőgazdasági nyers- és alapanyagok exportjától. Természeti kincsekkel való ellátottsága tehát – sok más fejlődő országhoz hasonlóan – olyan „áldás”, ami a *profitorientált termelési viszonyok között* „átoknak” mutatkozik a felzárkózásra nézve. A nyersanyagok, energiahordozók, mezőgazdasági termények ugyanis könnyű értékesítési (profitrealizálási) lehetőséget biztosítanak, ami ellenértékeltté teszi a tőkét a termelékenység-növelő beruházásokban és egyéb feldolgozó-ipari, innovatív ágazatok fejlesztésében. Bár ez tipikusan a fejlődő országok történelmi terhe, a jelenség a szakirodalomban „holland kór”¹ néven vált ismertté, ami jelzi, hogy adott esetben fejlett országokban is előfordulhat.

A külföldi működő tőke aránya a brazil beruházásokban egészen az 1990-es évek közepéig csökkenő volt, 1985 és 1995 között 5 százalék alatt maradt, azt követően viszont megugrott, és az ezredfordulón már 27-28 százalékot tett ki, majd visszaesett: a 2003–2014-es időszakban 10 és 15 százalék között ingadozott, s csak 2015-ben érte el a 20 százalékot. Ez a többi nagypiacú, feltörekvő (ún. BRICS-²) országénál jellemzően magasabb arány (UNCTAD [2017]).³ A működőtőke-állomány a GDP-hez mérten 2016-ban 35 százalék volt, ami jóval nagyobb, mint az óriási belpiacú Indiában és Kínában, illetve meghaladja az orosz adatot is, de kisebb, mint Dél-Afrika megfelelő mutatója. (Lásd az 1. ábrát.)

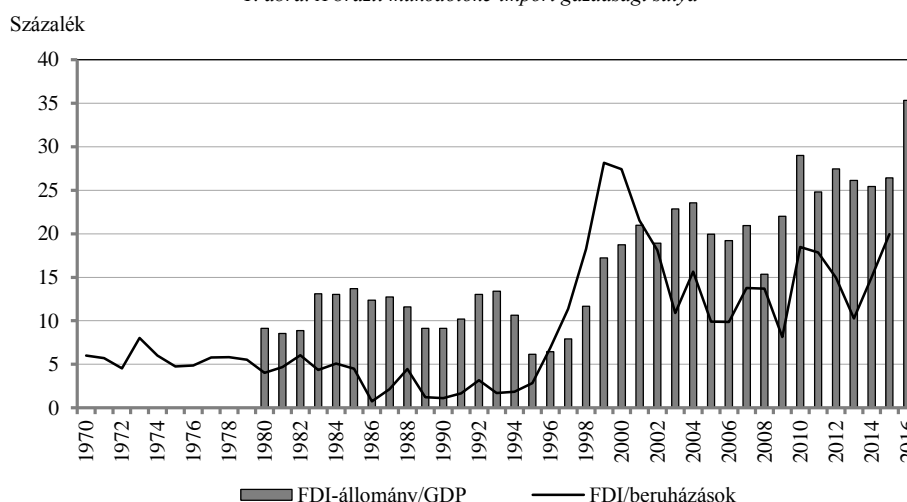
¹ 1959-ben Hollandia partjaihoz közel az Északi-tengerben hatalmas földgázmezőt fedeztek fel. A kitermelés vonzotta a külföldi tőkét, felpörgette a gázexportot, felértékelte a holland valutát (a guldent), ami olcsóbbá tette az importot, és mindezzel súlyosan rontotta a feldolgozóipari ágazatok hazai és világpiacon versenyzőképességét.

² A BRICS-rövidítés a következő 5 országra utal: Brazília, Oroszország, India, Kína és Dél-Afriai Köztársaság.

³ Lásd UNCTADStat – Foreign direct investment flows and stocks (FDI-áramlási és -állományi adatok). (<http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>)

Már ez a néhány adat is jelzi, hogy a brazil gazdaság erősen kötődik a világpiac-hoz, annak ellenére, hogy földrajzi adottságai alapján az ország akár önellátásra is képes lehetne.

1. ábra. A brazil működőtőke-import gazdasági súlya

Megjegyzés. FDI (foreign direct investment): külföldi működő tőke; GDP (gross domestic product): bruttó hazai termék.

Forrás: UNCTAD [2017].

Éppen ez az adottság – a hatalmas gazdasági potenciál és az önellátásra való képesség – veti fel a kérdést, hogy miért nem volt még képes Brazília felzárkózni a legfejlettebb országok közé akár a belpiacra orientálódó és újraelosztó, akár a neoklasszikus közgazdasági elmélet által preferált exportorientációs politikát folytatta. E kérdést szem előtt tartva tekintjük át a brazil gazdaság utóbbi néhány évtizedének fő gazdaságpolitikai kurzusait, illetve azok hatását a lakosság életszínvonalára, valamint az ország világgazdasági felzárkózására. Külön figyelmet fordítunk a brazil és a globális gazdasági ciklusok közötti összefüggésre.

1. A kutatás módszertani keretei

A módszertan meghatározza az elmélet magyarázó képességét, már amennyiben az elméleten olyan szellemi konstrukciót értünk, ami „a valóság valamely jelenségének, tárgyának olyan gondolati reprodukciója, birtokba vétele, amely annak mozgá-

sát és fejlődését képes leírni, értelmezni és megmagyarázni, és kedvező esetben legalább némiképp előre látni” (Szigeti [2017] 12. old.).

A neoklasszikus közgazdaságtan és minden, a módszerét átvevő társadalomtudományi megközelítés *kiindulópontja és magyarázó ereje az egyes ember* (vagy vállalat), ezek a tudományterületek és irányzatok tehát a *metodológiai individualizmusra* épülnek. E módszerrel szemben került előtérbe az utóbbi évtizedekben az intézmények – kulturális, történelmi örökségek; szokások stb. – szerepe és ezzel az összehasonlító gazdaságtan, valamint az abból kialakult „kapitalizmusvariációk” (varieties of capitalism) iskola (Hall–Soskice [2001], Djankov *et al.* [2003]) és a Gilpin-féle nemzetközi politikai gazdaságtan, az „államközpontú realizmus” (Gilpin [2004]) is. Ezekben az irányzatokban közös, hogy eggyel feljebb, az *országok szintjére emelik az elemzést*, azaz a *metodológiai nacionalizmuson* alapulnak. Így más politológiai irányzatokkal együtt immár nem egyének, hanem azok egy csoportja (elitek, kormányok) cselekedeteivel, a lakosságra jellemző „néplélekkel” és kultúrával stb. magyarázzák az országok közötti és azokon belüli különbségeket, változásokat. E módszert alkalmazza a közismert Acemoğlu–Robinson szerzőpáros ([2013] 68. old) is, akik szerint a felemelkedés nyitja a (nemzeti) elitek kezében van, s a szegénység az ő döntéseik eredménye.

A mára globálissá vált – pontosabban *eleve nemzetközileg* kialakult – tökerendszer, a kapitalizmus vizsgálatának értelmes szintje azonban sem az egyén, sem az ország, hanem maga a *világrendszer, amit a metodológiai rendszerszemlélet* (methodological systemism) (Bunge [2000]) *keretében lehet sikerrel vizsgálni* és jellemezni (lásd még Korzeniewicz [2018]). E módszernek a világgazdaságra adaptálása Immanuel Wallerstein nevéhez fűződik, aki a történetiség és a függés viszonyait reflektorfénybe állító más tudósok (például Karl Marx, Celso Furtado, Raúl Prebisch, Giovanni Arrighi) eredményeit is felhasználva foglalta egységbe a ma *világrendszerelméletként ismert nézetrendszert* (Wallerstein [2004]).

E logika mentén kritizálják Fernández–Ebenau–Bazza [2017] a napjainkban nagy népszerűségnek örvendő kapitalizmusvariációk módszertanát, mondván, a nemzeti modellekre épülő elemzés eltekint a centrum-periféria viszony szülte adottságoktól, a centrumországok mintáiból indul ki, és azokat húzza rá a perifériákra is. A szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy a kapitalizmusvariációk iskola az intézmények stabilitására épül, és elhanyagolja, illetve alábecsüli a modellek változásának jelentőségét. (Megjegyezzük, hogy az intézményi közgazdaságtan más ágai, így a Polányi [2004 [1944]] nevével fémjelzett vagy a Kornai [1999], [2016] rendszerparadigmájához köthető áramlatok nagyon is középpontba állítják a nagy változásokat.) Fernández–Ebenau–Bazza (2017) hangsúlyozzák, hogy a perifériákon s különösen a Latin-Amerikában megjelenő „kapitalizmusverzió” csak úgy érthető meg, *1. ha a megkülönböztető jegyek mellett bevonjuk a rendszeranalízisbe a különböző kapitalizmusmodellek hasonlóságait is, különösen a belső ellentmondásaikat* (a töke-

munka ellentétét és a tőkék versenyét), illetve a válsághajlamot; 2. ha a sokféle modelt úgy fogjuk fel, mint a világpiacba integrált és strukturálisan egymáshoz kapcsolódó variánsokat, és végül, 3. ha a politikai-gazdasági változásokat a centrum-periféria rendszer átalakulásának keretén belül értelmezzük. A centrum- és periféria-gazdaságok viszonya képezi a „globális rendszerellentmondást”, és a különböző kapitalizmusvariációk az átfogó világrendszer tér- és időbeli variációihoz köthetők – fogalmazzuk a szerzők. Hasonló módszert követ a kelet-európai fejlődés elemzésekor Geröcs–Pinkasz [2017] is.

Jelen írásunk is ebben az elméleti keretben mozog, amennyiben a félperifériás Brazília pályáját a szabad tőkeáramlással és a transznacionális vállalatok értékláncainak tevékenységével globálissá vált tőkeértékesülési ciklusok (Artner [2014]) – illetve a hozzájuk kapcsolódó intézményi változások – részeként igyekszik láttatni. (Megjegyzendő: a félperiféria kifejezés olyan országra utal, amely fejlettsége és más országokhoz fűződő kapcsolatai alapján a centrum és a periféria között helyezkedik el, az előbbi viszonylatában perifériás, az utóbbi viszonylatában centrumjellegű funkciókkal. A periféria vagy perifériás helyzet tehát mindig a centrumhoz való viszonyra utal, míg a félperiféria a világrendszerben elfoglalt helyre. A centumból nézve a félperiféria is periféria. Így Brazíliával kapcsolatban kontextustól függően mindkét kifejezés használható.) Mielőtt azonban továbbmennénk, két észrevételt kell tennünk, mert úgy véljük, ezek a továbbiak megértése szempontjából lényeges összefüggésekre irányítják rá a figyelmet.

Az első, hogy az osztálytársadalmak alapellentmondását (az elosztásban rejlő antagonisztikus osztálykonfliktust) maguk az osztálytársadalmak nyilvánvalóan nem képesek megoldani. Ez az ellentmondás a kapitalizmusban a GDP-n való osztozásban mérhető, és a növekvő jövedelmi, vagyoni különbségekben válik kézzelfoghatóvá (Piketty [2014], Hodgson [2015], Stiglitz [2015]) különösen azóta, hogy a kelet-európai rendszeralternatíva eltűnt, és a tőkefelhalmozás logikája globálisan érvényesülhet. A piaczgazdaságból eredő társadalmi feszültségek kezelésére a fejlett országok már másfél évszázaddal ezelőtt, még a gyarmatbirodalmak összeomlása és a kizsákmányolt népek önállóvá válása előtt elkezdték kiépíteni saját intézményeiket, a szociálpolitikát, Otto von Bismarck intézkedéseitől kezdve az EU (Európai Unió) emberi és szociális jogokat tartalmazó szabályaiig. Ezeknek az intézményeknek a fenntartása jórészt a hierarchikus világrend centrumnak kedvező értékáramlási folyamatai révén volt lehetséges és lehetséges ma is, hiszen egy fejlettebb ország többletértéket (nemzeti munkát) von el a kevésbé fejlettől akkor is, ha világpiaci áron fizet termékeiért – lévén a kevésbé fejlett országnak ugyanakkora átlagérték kitermelése több munkóra kerül, mint a fejlettebbnek. A centrumországok munkáját tehát jórészt a (fél-)perifériák bémunkásai fizetik meg (a fejlett és a fejlődő országok közötti értékáramlásról lásd például Artner [2014], Prasad–Rajan–Subramanian [2007]). Ez azzal jár, hogy a kevésbé fejlett országok számára jóval nehezebb hasonló szoci-

álpolitikai intézményeket kiépíteni (a fejlett országokhoz hasonló GDP-elosztást kialakítani), mint a centrumnak, mivel *minden ilyen elmozdulással versenyképességüket, a globális tőkerendszerben elfoglalt pozíciójukat veszélyeztetik*. Vagyis, csökken a határaikon belül folyó termelés profitabilitása, ami az érintett tőkescsoportokat a kurzus megváltoztatására ösztökéli – ahogy történt, mint majd látni fogjuk, Brazília esetében is a *Luiz Inácio Lula da Silva (Lula)* nevével fémjelzett éra után.

Második észrevételünk, hogy az állam azóta hajlamos az eladósodásra, amióta kialakult. Ezért van szüksége tulajdonra, amiből jövedelmet szerezhet (és háborúkra, amelyekkel a tulajdont megszerzi). A tőkerendszer terjedésével azonban a modern tőkésállamnak nincs, illetve alig van tulajdona, bevétele lényegében már csak adókból és járulékokból származik. Mivel azonban az adók és a járulékok levonást jelentenek a profitból, az állam a rendszer – a tőkemegtérülés – fenntartása érdekében nem növelheti, sőt, ha lehet, csökkentenie kell ezek arányát. A munkára közvetlenül vagy közvetve (a fogyasztáson keresztül) nehezedő adók pedig a rendszer stabilitását „alulról” veszélyeztetik, ezeket sem lehet tehát korlátlanul növelni. Nem nehéz belátni, hogy a tőkével kevésbé ellátott, más országokból értékszivásra nem, vagy kevésbé képes országokban az állam időről időre az eladósodással küzd, akár jól gazdálkodik, akár nem. Ráadásul még a „rosszul gazdálkodás” is a rendszer lényegéből fakad, például, amikor egy kormány a társadalmi békét veszélyeztető szegénységet vagy jövedelmi polarizálódást igyekszik erején felül kompenzálni, akkor a rendszer érdekében gazdálkodik rosszul. Ezért *az állam visszaszorítására irányuló gazdaságpolitikai kurzusfordulók többnyire mint az állami gazdálkodás kudarcából eredő pénzügyi kényszerek jelentkeznek* – ahogy körülbelül évtizedenként történt, mint látni fogjuk, Brazíliában is.

2. Gazdaságtörténeti áttekintés

A világgazdaság mintázata – a hierarchia mértéke és beágyazottsága, a termelés nemzetköziesedése, a kormányok függetlensége a politikai és az ideológiai diskurzusok szempontjából – lényegesen eltérő képet mutatott az 1980-as évek előtt, mint azt követően. Ennek megfelelően Brazília második világháború utáni gazdasági fejlődése is két nagy periódusra bontható: (az 1930-as évektől kezdődő és) az 1980-as évekig tartó importhelyettesítő iparosítás és gyors növekedés időszakára, valamint – egy átmenet után – az exportorientáció és az előbbihez képest valamelyest lassabb növekedés időszakára. Az első periódust viszonylagos stabilitás jellemezte, a GDP növekedése sosem volt negatív, vagyis nem volt recesszió. A másodikban viszont előfordult több (már a 2008-as válság előtt 5) olyan év, amelyben a GDP csökkent. Ugyan-

akkor mindkét periódusban gazdasági és politikai ciklikusság volt tapasztalható, amit a változó világgazdasági feltételek tükrében a fejlődés-felzárkózás mindig kiújuló ellentmondásai indukáltak. (Lásd a 2. ábrát.)

Az importhelyettesítés különböző politikai rendszereken átívelő időszakot jelentett, így például a kezdeti demokratikusabb berendezkedést az 1960-as években kiéleződő osztálykonfliktusok követték, amelyeket az uralkodó osztály az 1964. évi katonai hatalomátvétellel és az 1985-ig tartó diktatúrával „oldott meg”. Ez a politikai rendszer lehetővé tette az erős állami gazdaságirányítást és tervezést, illetve egyben azt is, hogy a brazil tőke profitabilitását a bérek alacsonyan, a kizsákmányolási ráta magasán tartásával biztosítsák (Mateo [2018]).

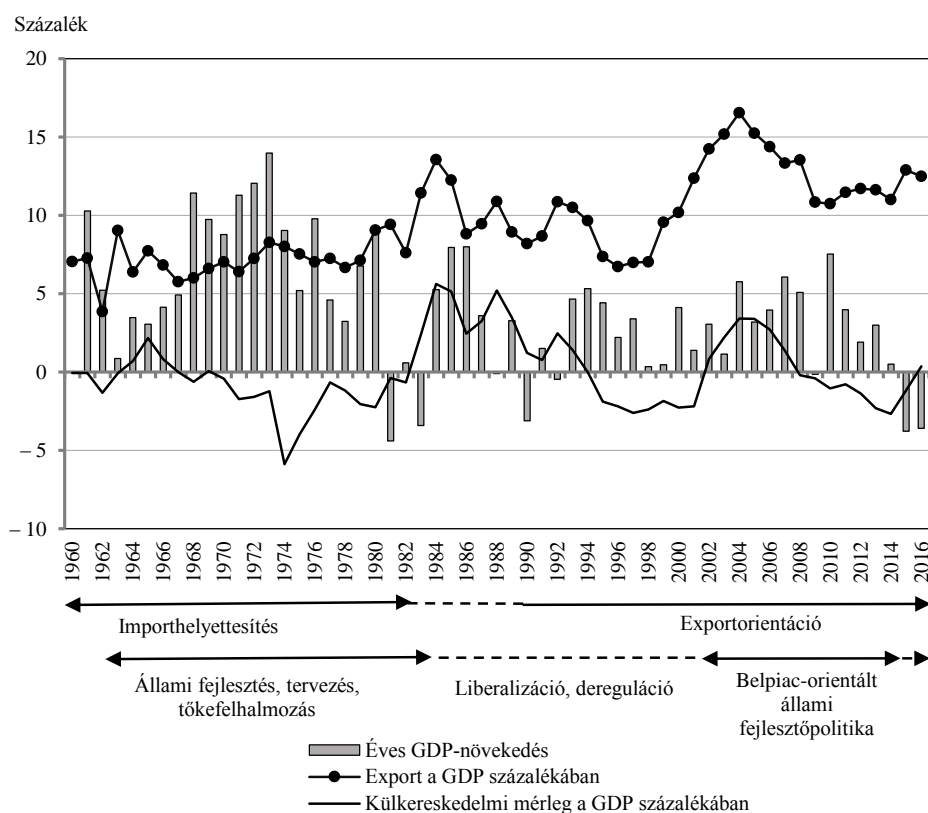
1950-től 1980-ig a brazil feldolgozóipari termelés évi átlagban 8,3 százalékkal nőtt, 1980 és 2008 között viszont csak 1,3 százalékkal (Mateo [2018]). A gépesítés 1980-ig gyorsan haladt, az egy foglalkoztatottra jutó lekötött tőke (a bruttó nem lakás célú állótőke-állomány) értéke, röviden a tőke/munka arány az 1950–1980-as időszakban évente átlagosan 6,21 százalékkal emelkedett; 1980 után azonban a növekedés lényegében megállt (az átlagos növekedés 1989-ig 0,26 százalék volt), majd 1989-től a tőke/munka arány csökkeni kezdett! Ezt főképpen az magyarázza, hogy az 1980 előtti tőkeintenzív fejlődés felhajtotta a beruházási eszközök árát (a gépek, eszközök stb. ára gyorsabban emelkedett, mint a munkabér), vagyis a tőke drágább lett, mint a munka, így előnyösebb volt munkaerőt alkalmazni, mint technológiát fejleszteni. 1980 után e diszkrepancia némiképp csökkent, de nem szűnt meg. Összességében 1950 és 2008 között a tőkehatékonyosság (GDP/bruttó állótőke-állomány) 68 százalékkal csökkent (Mateo [2018] 13. és 17. old.) úgy, hogy 1992-ig jelentősen visszaesett, majd azt követően – nem a termelékenység növekedése, hanem inkább a beruházási cikkek relatív árának csökkenése miatt – valamelyest emelkedett, de a növekedés nem kompenzálta a korábbi évek csökkenését.

Ugyanakkor az ország perifériás jellegéből adódó történelmi tőkehiány miatt, 1950 és 1980 között is külső erőforrás-bevonásra volt szükség a beruházásokhoz, amit részben a külföldi vállalatok (a hazai államiakkal együttműködve), részben a hitelek biztosítottak. A külső erőforrások bevonása csak az 1970-es évek ismételt olajárrobbanásai következtében nőtték kritikus szintre (Brazília abban az időben jelentős nettó nyersolajimportőr volt – kisebb mértékben még ma is az). Az adósságráta 1967-ben még 11, 1984-ben már 54 százalék volt, amit az infláció szárnyalása kísért. A válság 1981-ben robbant ki (a GDP 4,4 százalékkal esett, majd 1983-ban további 3,4 százalékkal csökkent), és lehetetlenné tette az adósságszolgálatot, ami 1982-ben meghaladta az export 82 százalékát.

Az adósságválság kezelése kapcsán megindult a leválás az importhelyettesítésről, de az igazi neoliberális, exportorientációs fordulat csak egy átmeneti időszak után, 1989-től következett be, és 1994-ben a *Fernando Henrique Cardoso* pénzügyminiszter (később elnök) által levezényelt „Plano Real”-l (Reáltervvel) tetőzött

(lásd később). E folyamatot az 1985 után 18 évig hatalmon levő konzervatív párt vezette. Az eladósodás és az importhelyettesítés miatt felpörgő inflációt többször hiába próbálták megfékezni, 1989–1990-ben és 1993–1994-ben is 1000 százalék fölé szökött. Ezzel összefüggésben a magas kamatok és a túlértékelődő nemzeti valuta gátolták a gazdasági aktivitást. A pénzreform s vele a teljes nyitás tehát elkerülhetetlen volt annak érdekében, hogy az importverseny letörhesse az árakat.

2. ábra. Gazdaságpolitikai kurzusok, GDP és külkereskedelem Braziliában

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank adatai alapján (<https://data.worldbank.org/country/brazil>).

Bár a külső adósság az 1980-as években mérséklődött, a neoliberális nyitás után ismét növekedésnek indult, mivel a külkereskedelmi mérleg negatívba fordult. (Lásd a 2. ábrát.) A külpiacoknak való kitettség okán az 1990-es évek végén újabb válság rázta meg az országot, ami újabb kormány- és kurzusváltást hozott. A 2002-es választásokon a Munkáspárt került hatalomra a szegény munkáscsaládból származó Lula vezetésével. Az új kurzus az állami újraelosztás erősödését jelentette előbb a

szociális, majd a termelési szférában, ami azt jelentette, hogy az exportorientáció mellé belsőkereslet-élénkítés társult. Mindez azonban nem sok mindenre lett volna elegendő, ha a világgazdaság éppen Lula hivatalba lépésének idején nem vett volna új lendületet. Az 1990-es évek IT- (információtechnológiai) boomjának kifulladását követően, 2002-től a centrumországokban hitelalapú fellendülés indult meg, amit az éppen útjára induló euró segített. Ekkortájt hirdette meg Kína a „Go global” stratégiát (a működőtőke-export fellendítését), és hatalmas infrastrukturális beruházásokba fogott, amelyek által GDP-je évről évre nagyobb mértékben nőtt. Gyorsult India növekedése is. Mindez azonban egy nyersanyagpiaci „szuperciklust” indított útjára, azaz felhajtotta a Brazília által is exportált nyersanyagok (az olaj, a réz, a vas stb.) és mezőgazdasági termények (például a szója) keresletét és árát. 2002 augusztusa és 2005 augusztusa között az érintett alapanyagok ára 59, a félkész termékeké pedig 43 százalékkal nőtt (*Cardoso–Teles* [2010] 17. old.), és a növekedés, ha kisebb ütemben is, egészen 2011 közepéig folytatódott, amikor stabilizálódás, sőt egyes esetekben már árcsökkenés következett be. A fellendülés és az IMF- (International Monetary Fund – Nemzetközi Valutaalap) megállapodást követő konszolidáció hatására 2003 után Braziliában a külföldi működőtőke-beáramlás is növekedésnek indult.⁴

Így tehát a 2003 és 2010 között regnáló Lula, majd egy ideig az őt követő, szintén munkáspárti *Dilma Rousseff* alatt a brazil társadalomra olyan „aranyévek” köszöntöttek, amelyeket a nyugat-európai társadalmak élveztek az 1980-as évekig (bár az utóbbiak jóval hosszabban): a gazdaság jó ütemben gyarapodott, nőtt a bérek nominális és reálértéke, 2002 és 2013 között reálértéken 75 százalékkal emelkedett a minimálbér (*Costa* [2018] 73. old.), és bővült a – nagyrészt minimálbérhez kötött – szociális juttatások köre is. Tízmilliók emelkedtek ki a szegénységből, és nőtt a bér/GDP arány. Ez utóbbi korábban, az 1990-es évek közepétől 2004-ig csökkent, csak azt követően lendült fel ismét, bár régebbi csúcsát már nem érte el (*Summa–Serrano* [2017] 15. old.).

A világpiacon 2011-es csúcspontját követő „lejtmenetben” azonban a gazdasági és gazdaságpolitikai fordulat elkerülhetetlen volt. Ennek első jelei már 2011 közepétől megfigyelhetők voltak, de a neoliberális „korrekció” a 2015-ben beköszöntött válsággal és különösen a Rousseff eltávolítását követő politikai elitváltással vált teljessé.

⁴ Brazília részesedése a világ működőtőke-importjából 2006 után növekedésnek indult. Így 2010-re az Egyesült Államok és Kína után a harmadik lett a külföldi működő tőkét fogadó országok sorában; 2010-ben és 2011-ben a világ összes működőtőke-beáramlásának több mint 6 százalékát élvezte, és rendre 83,7, illetve 96,2 milliárd USD külföldi beruházásnak adott otthont. Azóta a beáramlás visszaesett, 2016-ban 58,7 milliárd USD-t (3,5%) tett ki, de még ezzel is a világ nyolcadik legtöbb tőkét vonzó országa volt. (*UNCTAD* [2017]).

3. Brazília a vilárendszerben

A világgazdaság elmúlt közel egy évszázadát három csomópontválság (1929–1933, 1970-es évek, 2008), illetve az ezek által határolt két időszak (kondratyevi hosszú hullám) jellemzi. Braziliát mindhárom válság megrázta, és gazdaságpolitikai fordulatot kényszerített ki az ország vezetőiből. Az 1929 és 1933 közötti válság az állam gazdaságirányító és -fejlesztő tevékenységét tolta előtérbe (ez az időszak a fejlett országokban is a fokozott állami szerepvállalás ideje volt), az 1970-es évek válsága pedig, amely a transznacionális vállalatok felemelkedését eredményezte, a neoliberális fordulatot, az állam közvetlen gazdasági szerepének visszaszorulását hozta. E kurzus hiányosságait az állam gazdasági szerepének ismételt erősítésével orvosoló gazdaságpolitika követte, amit a 2008-as válság után néhány évvel, 2011-től fokozatosan visszaszorítottak. A brazil gazdaságnak a globális gazdasági ciklusoktól való függése tagadhatatlan.

3.1. Tőkefelhalmozás és felzárkózás

Korunk vilárendszerében a fejlett országgá válás (felzárkózás) a tőkefelhalmozás (tartós) sikerességén múlik. A perifériás gazdaságokban azonban épp ez okoz nehézséget.

Már a korábbiakban is láttuk, hogy a brazil iparosítás során – az 1980-as évekig – a beruházási eszközök relatíve drágábbnak bizonyultak a munkaerőnél, s ez a helyzet, bár kisebb arányban, még az exportorientációra való átérést követően is fennmaradt. Mindez ördögi kört generált: a drága tőke és az olcsó munka párosa visszafogta a technológiai modernizációt, a termelékenység növekedését, rontotta a nemzetközi versenyképességet, ezen keresztül pedig gátolta az exporttöbblet kialakulását és ezzel a tőkefelhalmozást, újrateermelve az elmaradottságot. Ez a *circulus vitiosus* az, ami miatt a brazil és más, hasonló helyzetű (fél-)perifériás gazdaságok esetében az állami beruházásoknak pótolhatatlan fejlesztési szerepük van.

Mateo [2018] kimutatja, hogy a brazil profitráta ciklikus hullámzásokon keresztül 1960 óta csökkenő tendenciát követ, s bár 1992 után a neoliberális politikának köszönhetően növekedni kezdett, az emelkedés 2004-ben – jóval az 1960-as és 1970-es éveket jellemző szint alatt – megállt, majd az azt követő évtizedben lényegében stagnált. A *beruházási hajlandóság* az 1950-es években *a profithoz mérten* 25 százalékpont körül mozgott, majd az 1980-as évek elejéig nőtt (1968 és 1993 között átlagos szintje meghaladta a 35 százalékpontot), hogy aztán hektikus mozgás után az 1990-es évek elejét követő csökkenéssel visszaálljon a kezdeti 25 százalékpont körüli szintre (az 1995–2008-as időszak átlaga 28 százalékpont volt). A *bruttó lekötött tőkeállomány-*

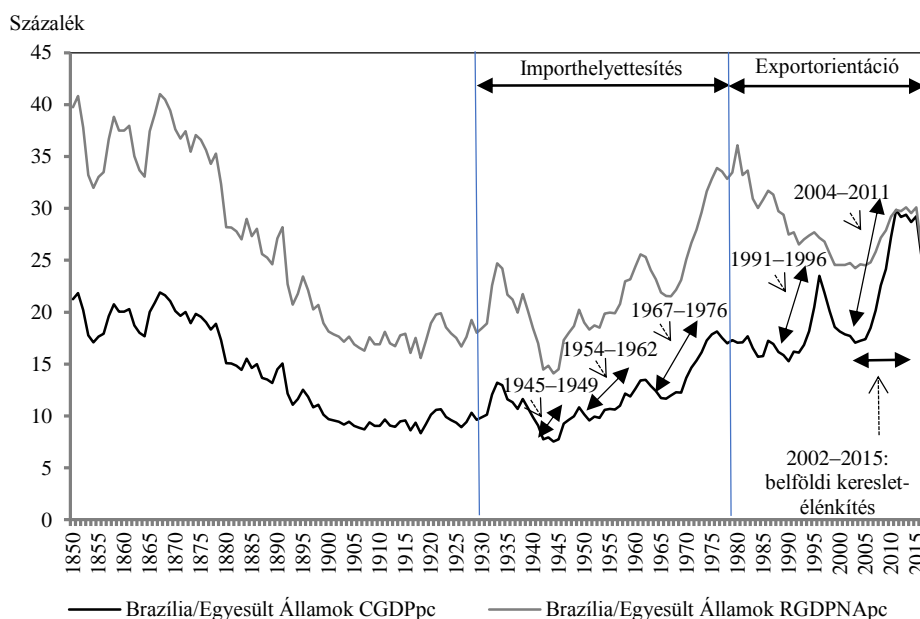
hoz viszonyított beruházási ráta csökkenésébe is csak az 1960-as évek elejétől az 1970-es évek közepéig tartó időszak hozott változást, amikor is a ráta növekedett, azt követően viszont, egészen a neoliberális politika 1992-es áttöréséig, ismét visszaesett, utána stagnált, majd 2002/2003-tól kezdve kisebb mértékben emelkedett. Vagyis az importhelyettesítő időszakban, különösen a diktatúra idején – amikor (az 1970-es évek közepének válságáig) a profitráta csökkenése egy időre megállt, és a külföldi hitelek olcsók voltak – a beruházások fellendültek, arányuk mind a profit-hoz, mind a lekötött össztrőkéhez mérten nőtt, így ez a *felzárkózás időszakát* hozta el. (Lásd a 3. ábrát.) *A világgazdasági és -politikai konstelláció tehát ezekben az évtizedekben lehetővé tette ezt a növekedési pályát.*

A neoliberális időszakban viszont hiába nőtt meg a profitráta, a beruházási ráta visszaesése következtében az nem „fordítódott le” erőteljes gazdasági növekedésre és a termelőalapok olyan tartós hatású fejlesztésére (nem eredményezett tehát olyan tökefelhalmozást), ami az 1970-es évekig megfigyelhető felzárkózási mintát reprodukálhatta volna. Újabb váltást (a profitráta ismételt növekedését) a 2002 utáni kedvező világ-gazdasági helyzetbe ágyazott belső keresletélénkítő gazdaságpolitika indukált.

A felzárkózást GDP/fő-ben mérve – ismerve és elismerve e mérce hiányosságait, de jobb híján ezt alkalmazva –, a *Maddison Projekt* [2018] adataira hagyatkozunk. Abból kiindulva, hogy az országok árdinamikája és fogyasztási szerkezete eltérő, ami torzítja az összehasonlítás eredményét, a projekt gazdái újabban két adatsort kalkulálnak az egy főre jutó GDP-re. Az egyik (az ún. *CGDPpc*) a 2011. évi USD értéken alapul és a GDP/fő növekedését az Egyesült Államok inflációs rátájának figyelembevételével mutatja. A szerzők szerint ez a mutató elsősorban az országok jövedelmi szintjének összehasonlítására alkalmas. A másik (az ún. *RGDPNApc*) szintén a 2011. évi USD-n alapul (a két adat, a *CGDPpc* és az *RGDPNApc* tehát 2011-ben egyenlő), de a GDP/fő dinamikáját a nemzeti számlákból veszi át, s így inkább a növekedési dinamikák összehasonlítására alkalmas (a módszerről lásd bővebben *Inklaar et al.* [2018]). A következőkben mindkét adatsort használni fogjuk a brazil pálya jellemzésére, összevetve azt az Egyesült Államokéval.

A 3. ábra Brazília és az Egyesült Államok egy főre jutó GDP-je arányának 1850 utáni alakulását mutatja be a *CGDPpc* és az *RGDPNApc* alapján. Elsőre szembeeső, hogy összességében nem beszélhetünk felzárkózásról, hiszen a növekedésdinamikai *RGDPNApc* vonal legfeljebb az 1970-es évek végén, a teljesen szabaddá vált tőkeáramlás előtti periódusban közelítette meg az 1850–60-as évek szintjét, de azt soha nem érte utol. A jövedelmi szintet jellemző *CGDPpc* alapján ugyan kicsit jobb a helyzet, azonban a 2016. évi brazil egy főre jutó GDP az egyesült államokbelinek eszerint is csak 25,4 százaléka volt, ami alig pár százalékponttal több, mint 160-170 évvel azelőtt.

3. ábra. Brazília egy főre jutó GDP-jének alakulása
az Egyesült Államokéhoz viszonyítva: a felzárkózás szakaszai

Megjegyzés. CGDPpc: a GDP/fő 2011-es USD-ben, az Egyesült Államok inflációs rátájának figyelembevételével számított növekedés alapján; RGDNPpc: a GDP/fő 2011-es USD-ben a nemzeti számlákban szereplő növekedés alapján.

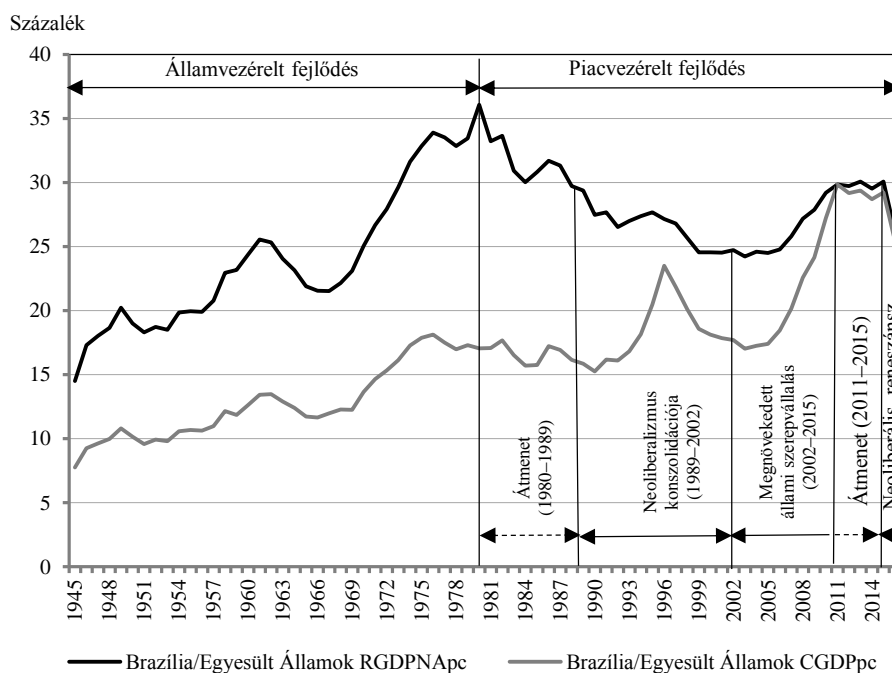
Forrás: Saját számítás a *Maddison Project* [2018] adatai alapján.

A 3. ábráról az is leolvasható, hogy a brazil gazdaság egészen 1945-ig lemaradásban volt az Egyesült Államokétól (a Nagy Válság [1929–1933] idején történt látványos felzárkózást az Egyesült Államok GDP-jének visszaesése magyarázza), azóta ciklikus felzárkózást látunk. A CGDPpc esetében minden felzárkózási időszakot követő visszaesés magasabb szinten állt meg, mint az előző ciklus csúcspontja – kivéve a kiforrott neoliberális gazdaságpolitikával ötvözött, 1991 és 1996 közötti fellendülést hozó ciklust, amelynek leszállóága végül a korábbi ciklus csúcspontjánál (1976: 18,1 százalék) alacsonyabb szintet produkált (2003: 17 százalék). További tanulság, hogy az importhelyettesítés és az exportorientáció szempontjából vizsgálva, a 3. ábra CGDPpc vonala alapján az 1980-tól kezdődő exportorientációs időszakban gyorsabb felzárkózást látunk. Ez a felzárkózás azonban lényegében csak a 2002-től fellendülő világgazdaság kedvező feltételeire épülő, belpiacot serkentő gazdaságpolitikának köszönhető. Az azt megelőző (tehát az 1991 és 1996 közötti) felzárkózási periódust ugyanis 2003-ig olyan „leszakadási” időszak követte, amelyben a brazil GDP/fő értéke az Egyesült Államokéhoz viszonyítva a nagy gazdaságpolitikai filo-

zófiaváltás (importhelyettesítést követő exportorientáció) kezdetén, 1980-ban jellemző szintre csökkent. Az 1990-es éveknek ez a „felzárkózási” periódusa tehát valójában nem hozott semmiféle felzárkózást.

Mindezt megerősíti a RGDPNApc alapján számolt vonal is, ahol a brazil GDP/fő dinamikus szakaszai egybevágóak a CGDPpc felzárkózási szakaszaival. Egy különbséggel: a növekedésdinamikai RGDPNApc vonalban az exportorientációs váltás után ciklikus, de egyértelmű „lejtmenet” következett, amelyet csak a nyersanyagpiaci fellendülést és a Lula-féle belföldi keresletélénkülést hozó periódusban váltott fel tartósabb „hegymenet”. (Lásd a 3. ábrát.)

4. ábra. Brazília egy főre jutó GDP-jének alakulása az Egyesült Államokéhoz viszonyítva: állam és piac által vezérelt növekedés

Forrás: Saját számítás a Maddison Project [2018] adatai alapján.

A 4. ábrán szintén a kétféle GDP-adatsor alapján számított relatív brazil GDP/fő értékeket láthatjuk, ám ebben az esetben a 3. ábra időszakát az 1945 és 2016 közötti periódusra szűkítettük, hogy jól elkülöníthetők legyenek az (inkább) államilag és (inkább) piaciilag vezérelt gazdaságpolitikai kurzusok felzárkóztatási, illetve növekedésdinamikai hatásai. Az eredmények alapján a neoliberális, piaci vezérlést előtérbe helyező kurzus csak egy rövid időszakra (1991–1996) tudta felülmúlni a nagyobb

állami gazdasági szerepvállalással járó periódusokat a felzárkózást illetően (CGDPpc vonal), és kifejezetten lemaradást eredményezett a növekedési ütemkülönbségek alapján (RGDPNApc vonal). Az utóbbi egyértelműen alátámasztja a 2002 utáni megnövekedett állami szerepvállalással (a piaci mechanizmusok érvényesülésének némi korlátozásával) járó periódus fölényét. (Lásd a 4. ábrát.)

Brazília 2004 és 2011 közötti legutolsó, az adatok tanúsága szerint eddig legsikeresebbnek bizonyuló (az Egyesült Államokhoz képest legnagyobb ugrást eredményező) felzárkózási periódusa a kivételesen kedvező világ gazdasági környezetnek köszönhető, ami szerencsésen ötvöződött a keynesi logikájú állami újraelosztással, a „nyersanyag-szuperciklust” időlegesen megszakító 2008-as pénzügyi válság után pedig a növekvő állami beruházások multiplikátorhatásával. A GDP-hez az export 2002-től 2004-ig járult hozzá jelentős mértékben, majd a dinamizmus áterjedt a belpiacra. Mindennek eredményeképpen a beruházások aránya a profithoz, a bruttó lekötött tőkéhez és a GDP-hez mérten is nőtt. (Lásd a 6. ábrát, illetve Mateo tanulmányát [2018].) Emelkedtek a bérek és 2007 után az infláció is, ami rontotta a versenyképességet, az exportteljesítményt, illetve a külkereskedelmi mérleget (lásd a 2. ábrát), a nemzeti valuta (a BRL [brazil reál]) túlértékeltté vált, s 2011 közepétől folyamatos nominális leértékelésére volt szükség. 2015 elejétől – így még Rousseff elnöksége idején – megszorító fiskális, hitel- és monetáris politikát vezettek be. A nemzeti valuta leértékelése, az államilag ellenőrzött árak jelentős emelése és az egyéb megszorítások jelentősen csökkentették a munkásosztály alkupozícióját és az állami intézmények erejét, amivel megnyílt az út a konzervatív kurzushoz való visszatérés előtt: lehetővé vált a puccsszerű (nem a választók akaratából bekövetkező) kormányváltás, valamint a munkapiaci és jóléti reformok elfogadtatása a parlamenttel (*Summa–Serrano* [2017] 18. old.).

Mindez a globális tőkeciklusok perifériákra gyakorolt ambivalens hatását illusztrálja. A ciklusok jellegzetesen extenzív (munkaigényes) fejlődést generálnak a perifériákon (pontosabban a globális ciklusok extenzív-expanzív szakasza a perifériákon folyik, az intenzív-innovatív szakaszt a centrum monopolizálja – lásd Artner [2014]), felhajtva ezzel a béreket, az egységnyi munkaerő-költséget, így maga a fellendülés morzsolja fel a perifériák kezdeti előnyét, és készíti elő a válságokat, amelyek „kezeléseként” a bérarányt csökkentik. Ez a folyamat a külső-belső egyensúlytalanságok „ördögi köreiből” ölt formát, ezért a válságok mindig kikényszerítik a gazdaságpolitikai kurzusváltást is.

3.2. Külső és belső egyensúlytalanságok ördögi körei

A felhalmozás nehézségei a perifériás helyzetből következő tőkehiányból fakadnak, és azt termelik újjá. Ez a probléma húzódik meg a makacs és visszatérő egyensúlytalanságok jelensége mögött is. Brazíliában az elmúlt évtizedekben a belső és

külső egyensúlytalanság, vagyis az állami költségvetési hiánya és a külföldi eladósodás periódusai váltották, illetve erősítették egymást.

Az 1970-es években az állam költségei költségvetési hiányt, vagyis *belső egyensúlytalanságot* eredményezett, ami a *külföldi hitelfelvételek révén eladósodást, külső egyensúlytalanságot idézett elő*. Az utóbbit az olajárak emelkedése és a hitelkamatok növekedése tette fenntarthatatlanná. Az ezt követő, IMF-vezérelte stabilizáció az 1980-as évek első felében a költségvetési kiadások visszavágásával és a valuta leértékelésével javította a termelők, valamint az export versenyképességét, de az állami beruházásokra is vonatkozó restrikcio miatt lelassult a hazai termelőalapok bővülése és a termelékenység növekedése is. Emlékezzünk rá, *Mateo* [2018] adatai alapján ekkor a profitráta ugyan nőtt, de a beruházások aránylagosan (a profithoz, a lekötött tőkéhez és a GDP-hez mérten is) csökkentek. Az eredmény az infláció felpörgése lett, valamint az, hogy eltűnt a költségvetés primer (kamatfizetés nélkül számított) egyenlegének többlete. *A külső egyensúlytalanságot tehát felváltotta a belső*: a 4-7 százalékos költségvetési deficit, a vágatós infláció, a mérséklődő lakossági fogyasztás és a csökkenő állami beruházások. Brazíliára – mint a gyengébb tőkeerejű, perifériás gazdaságokra általában – nem, illetve kevésbé jellemző az állami és a magánberuházások közötti ún. kiszorítási hatás: az állami termelő beruházások nem a magánberuházásoktól vették/veszik el az üzleti lehetőségeket, hanem inkább a magánberuházásoknak is kedvező pótlólagos fejlesztést és keresletet indukálnak. E hatás hiányában *az állam termelői szerepének csökkentése*, ami a neoliberalizmus alapköve, a (fél-)perifériás gazdaságokban a *felzárkóztatás szempontjából kontraproduktív*, sőt kifejezetten káros (lásd még *Ribeiro–Teixeira* [2001]).

Az 1980-as évek második felében tehát a külső egyensúlytalanság belső egyensúlytalanságba fordult. Ez azonban nem az utolsó eset volt. Mindez megismétlődött később, 1994-től, amikor az IMF-féle monetarista megoldás a nemzeti valuta túlértékeltségével eredményezte ugyanezt a „csereügyletet”. (Lásd később.)

1986-tól értelemszerűen a *belső egyensúlytalanság elleni harc évei* következtek. A vágatós infláció megfékezésére 5 stabilizációs programot indítottak el, amelyek közül végül a már említett, 1993 végén meghirdetett, pénzreformra épülő Plano Real lett sikeres. Ennek keretében egyensúlyba hozták a költségvetést és új, USD-hez kötött valutát vezettek be. Mindebben közrejátszott, hogy a korábbi években fogantatott bérkorlátozásnak köszönhetően 1991-re visszaállt az 1970-es évek alacsony egységnyi munkaerőköltség-szintje, vagyis javult a tőke versenyképessége. A profit nagyobb arányát forgatták vissza a termelésbe (*Mateo* [2018] 8. és 11. old.), megélénkült a feldolgozóipar (elsősorban a tartós fogyasztási cikkek és a tőkejavak termelése) (*Artner* [1996]). A stabilizáció sikerét azonban alapvetően a világpiaci környezet javulása határozta meg: 1993-ban robbant be az internet és az arra épülő, Egyesült Államok által vezetett IT-boom, s a centrum innovatív szakaszának kiterjesztése expanziót szült a perifériákon.

A belső egyensúlyt megteremtő stabilizációt követően, 1994–1995-ben két gazdaságpolitikai irányzat állt szemben egymással. (Lásd az 1. táblázatot.) Az egyik a tiszta monetarista-neoliberális irányzat volt, amit a pénzügyminisztérium és a központi bank szakértői képviseltek. Ők az 1980-as évek elejétől folytatott és a világon elterjedt amerikai példának megfelelően elsősorban az infláció és vele együtt a bérek féken tartását, továbbá az árfolyam stabilitását tartották fontosnak (az árfolyam a gazdaság „monetáris horgonya”), illetve a szigorú monetáris és költségvetési politika, valamint a kereskedelem liberalizálása és a működőtőke-import serkentése mellett szálltak síkra. E koncepció lényegében az exportorientációs gazdaságpolitikai irányzatnak felel meg. A másik, a felzárkózni kívánó országok termelőerőinek közvetlen fejlesztését célzó irányzatot a tervezési és a hírközlési minisztériumok szakemberei, valamint a BNDES⁵ (Banco Nacional de Desenvolvimento Econômico e Social – Nemzeti Gazdasági és Szociális Fejlesztési Bank) képviselték. Szerintük az infláció helyett a gazdasági növekedésre kellett a hangsúlyt helyezni, gyengébb árfolyamra és enyhébb inflációs kontrollra, lazább monetáris és fiskális politikára volt szükség, illetve korlátozni kellett a liberalizációt (Abreu–Werneck [2005] 4. old.). E koncepció a belföldi piacra koncentráló, keynesi típusú keresletélénkítés elveivel volt rokon.

1. táblázat

Brazil gazdaságpolitikai dilemmák, 1994–1995

Jellemző	Exportorientáció	Belpiaci orientáció
Képviselők	pénzügyminisztérium, jegybank	tervezési minisztérium, hírközlési minisztérium, BNDES
Prioritás	infláció féken tartása	gazdaság bővülése
Inflációs kontroll	erős	exportorientációhoz képest enyhébb
Árfolyam	erős	exportorientációhoz képest gyengébb
Monetáris politika	szigorú	exportorientációhoz képest lazább
Költségvetési politika	szigorú	exportorientációhoz képest lazább
Liberalizáció	jelentős	exportorientációhoz képest kisebb

Megjegyzés. BNDES (Banco Nacional de Desenvolvimento Econômico e Social): Nemzeti Gazdasági és Szociális Fejlesztési Bank.

Forrás: Saját szerkesztés.

A két irányzat harcából olyan vegyes gazdaságpolitika jött létre, ami monetarista és keynesiánus jellemzőkkel is bírt. Az előbbieik közé tartozott a pénzügyi liberalizáció és a szabad tőkeáramlás, amelyek fokozták a brazil gazdaság kitettségét és külső

⁵ A BNDES-t 1952-ben alapították, és jelenleg már a világ legnagyobb ilyen jellegű pénzügyi szervezetei közé tartozik. Lásd bővebben <https://www.bndes.gov.br/wps/portal/site/home/quem-somos/>

sokkokkal szembeni sebezhetőségét. A vegyes gazdaságpolitika egyszerre tartalmazta a szigorú monetáris és (különösen a helyi kormányoknál) a laza költségvetési politikát, ami később az eladósodás elősegítőjének bizonyult. Fontos már itt felhívni a figyelmet arra, hogy ez a kombináció (szigorú monetáris és laza fiskális politika) 2002 után, Lula idején is bekövetkezett, de a formai hasonlóság mögött lényeges tartalmi és hangsúlykülönbségekkel, és így más eredménnyel. Egyrészt a monetáris szigor 2002 után nem képezte a gazdaságpolitika kiindulópontját (ez azonban nem jelentette a monetáris fegyelem feladását). Másrészt a költségvetési „lazaság” a fogyasztói kereslet hatékony élénkítése (a legszegényebbek jövedelmének emelése) mellett és az állami szerepvállalásnak köszönhetően a *beruházások érdemi emelkedését* hozta magával, erősítve a termelési bázist, támogatva a(z extenzív) növekedést. Az 1994-től kezdődő periódusban azonban a beruházások súlya jelentősen visszaesett (a beruházás/GDP arány 1994 és 2003 között 22,8-ról 17 százalék alá esett), ami a gazdasági növekedés lassulását okozta, valamint még azzal járt, hogy nőtt az Egyesült Államokhoz viszonyított lemaradás. (Lásd a 3. ábrát.)

A globális ciklus által fűtött gazdasági fellendülés, a bérnövekedés, a költségvetési költsékezés, az infláció elleni harc és a magas kamatok együtt a brazil valuta árfolyamának erősödéséhez vezettek, ám azt sikertelenül igyekeztek csúszó leértékeléssel korrigálni. A BRL erős maradt, ami elősegítette a devizatartalékok felduzzadását, viszont kedvezőtlen volt az export versenyképességére, rontotta a külkereskedelmi egyenleget és a folyó fizetési mérleget, s a gazdaság alig gyarapodott (1994 és 2002 között a GDP átlagosan 2,3 százalékkal nőtt, de a GDP/fő mutató csak kevesebb mint 0,9 százalékkal). Ehhez járult még az 1998. évi délkelet-ázsiai pénzügyi válság hatása a pénzpiacok bizalmának összeomlása formájában (ismét a világgpiaci hatás), ami tökemenedüléshez, majd fizetéseképtelenséghez vezetett. Így tehát *ismét felbillent a külső egyensúly*, és 1998-ban újólág az IMF segítségét kellett kérni (Abreu–Werneck [2005] 3. old.).

Ekkor Brazília 41 milliárd USD hitelkeretet kapott az IMF-től. Cserébe azonban fel kellett adnia a kvázi kötött valutarendszerre támaszkodó szigorú monetáris politikáját, és drasztikusan le kellett értékelnie valutáját. A külső (USD-ben denominált) adósság így megnőtt, szolgálata megdrágult. A *külső egyensúlytalanság* ezért áttért a költségvetésre, vagyis *belső egyensúlytalanságot generált*. A nagyobb adósságszolgálati terhek miatt költségvetési kiigazítást kellett végrehajtani, ami elsősorban adóemelést jelentett, ez viszont kedvezőtlenül hatott a hazai gazdaságra és a lakosság nagy részére.

Az intézkedések hatására csökkent a költségvetési deficit, a nemzeti valuta leértékelésének (is) köszönhetően javult a kereskedelmi egyenleg. Az infláció elleni küzdelem érdekében továbbra is magasán tartották a kamatokat, továbbá a költségvetési egyensúly javítására privatizációkat hajtottak végre, ami – a nagy belső piaccal együtt – serkentőleg hatott a *tőkebeáramlásra*. Mindezek miatt a recesszió a vártnál

kiseb volt (1998–1999-ben a gazdaság „csak” stagnált), és a GDP 2000-ben már 4,4 százalékkal nőtt (*Abreu–Werneck* [2005] 12. old.).

Ám nem sokáig lehetett örülni az eredményeknek. Az IT-boom lanyhulása 2000–2001-ben, a 2001. szeptemberi New York-i terrortámadás és az argentin válság együttes hatása megrázta a brazil gazdaságot is. Az ország ismét IMF-hitelre szorult, és 2001 szeptemberében több mint 15 milliárd USD hitelkeretet kapott, amit egy évvel később megdupláztak (*IMF* [2002]). A kormány megint hozzálátott a költségvetési kiadások lefaragásához, ami ismételten rosszul érintette a lakosságot, különösen, mert a korábbi évek szegénységellenes reformjai (például a minimálbér rendszeres emelése, a legszegényebbeknek nyújtott készpénztranszferek) nem hoztak eredményt: a jövedelmi egyenlőtlenséget jelző Gini-koefficiens még 1998-ban is éppen annyi volt, mint 1990-ben (60,7%), de még 2001-ben is 58,8 százalékon állt, jóval az 1960-as szint (50,4%) felett (*Lopez-Calva–Rocha* [2012] 8–11. old.). *Baer–Galvão* [2005] eredményei szerint bár az aggregált Gini-index némi mérséklődést mutatott 1991 és 2000 között, az egyes önkormányzatok (mint területek) szintjén számított Gini-indexek eloszlási (Gauss-) görbéje jobbra tolódott el: a kisebb Gini-indexszel (kisebb egyenlőtlenséggel) bíró önkormányzatok száma csökkent. Ez azt jelenti, alapítják meg a szerzők, hogy az átlagos jövedelemegyenlőtlenség nőtt.

A nélkülözésbe és az ismétlődő megszorításokba befáradt tömegek (a szegény- és a középrétegek egyaránt) 2002 októberében leváltották a Cardoso-kormányt, és Lula da Silva elnökké választásával a baloldali munkáspárti ellenzéket emelték kormányra. Ezzel a monetáris és költségvetési egyensúly fenntartására törekvő, de a szegénység csökkentését középpontba helyező neokenesiánus gazdaságpolitikai kurzus került hatalomra, két cikluson keresztül Lula, majd 2011-től Rousseff vezetésével. Úgy a gazdaságra, mint a lakosságra jött néhány jó év, ám, mint látni fogjuk, az egyensúlytalanságok váltakozását ez sem tudta kiküszöbölni: az expanzió évei nem kedveztek a termelés strukturális-technológiai javulásának, s az így kialakult versenyképesség-romlás a kedvezőtlen világ gazdasági környezettel együtt újfent felborította a belső, majd a külső egyensúlyt.

4. Belpiaci orientáció, „szociális fejlesztő állam” vagy valami más?

Az eddigiekből kiderült, hogy a félperifériás helyzetű Brazíliában nem a kormánypolitikákon múlik a gazdasági-társadalmi egyensúly és az ország felzárkózásának sikere, s a kormányok jobbára az események után kullognak – ha másért nem, hát azért, mert sikertelenségük esetén a nép leváltja őket. Ez természetesen

nem jelenti azt, hogy a kormányoknak ne lenne bizonyos önállóságuk, esélyük arra, hogy „elébe menjenek” a problémáknak vagy kihasználják a kedvező lehetőségeket. A globális tőkerendszeren belül maradva azonban nem tekinthetnek el a tőkelogikától *általában*. (Innen ered az állam gazdasági szerepéről soha nyugvópontra nem jutó vita és az is, hogy az egyes gazdaságpolitikai periódusokat szokás az állam abban játszott szerepével jellemezni. Például Ricz [2014] szerint Brazíliában az importhelyettesítés évei a „*fejlesztő állam*” időszakának nevezhetők, míg 1985-től az „*államilag irányított piaci modell*”, 2002-től pedig a „*szociális fejlesztő állam*” időszaka jött el.)

A 2003. január 1-jén hivatalba lépett Lula elnök kezdetben nagy csalódást okozott az őt hatalomra segítő rétegeknek, ugyanis az első évben nemhogy nem változtatott elődje politikáján, de még rá is erősített. Ez alapvetően a megörökölt válsághelyzetből, az abból való kilábalás céljára felvett 2001-2002-es IMF-hitelekkel, valamint a nemzetközi tőke bizalmának megingásából fakadó kényszerek hatására történt (a tőkebeáramlás értéke ugyanis 2000 és 2003 között visszaesett). (A 2001-ben és 2002-ben kapott IMF-készletlenti hitelkeretet ugyanis az IMF által előírt költségvetési kiigazítás teljesítése esetén több részletben, 2003 végéig lehetett lehívni. A pénzek lehívását nem volt érdemes kockáztatni, és az egyensúlytalanságokon amúgy is javítani kellett.) A gazdasági növekedés serkentése érdekében Lula hivatali idejének első évében mérsékelte a termelésre nehezedő adókat, és az így kieső állami bevételeket a nyugdíjak csökkentésével és megadóztatásával, a közművek árának emelésével pótolta. Továbbá meggyengítette a szakszervezeteket, ígéretével ellentétben (még a Cardoso-kormányhoz képest is) visszalépett a földreformtól, megemelte az elsődleges (a kamatfizetés nélkül számított) költségvetési többlet célértékét, teljes függetlenséget adott a jegybanknak stb. – tehát végrehajtotta az IMF-konform stabilizációs programot, amelynek terheit elsősorban a bérből, fizetésből, segélyből élő lakosság viselte. Az új munkáspárti kormányt a Goldman Sachs amerikai pénzügyi intézet dicsérte (*Azul* [2003]), a neoliberalizmus ellenzőitől viszont éles kritikát kapott (*Petras–Veltmeyer* [2003], *Marques–Mendes* [2007]).

Lula elnöksége végül mégsem erről, hanem neokeynesiánus, a szegénység ellen hatékonyan harcoló gazdaságpolitikai fordulatáról lett híres. E gazdaságpolitika pillére a jövedelmek növekvő mértékű újraosztása a legalsó rétegek javára és az állam közvetlen gazdasági tevékenységének erősítése – vagyis a belső piaci kereslet táplálása volt. Ez egy ideig sikeresen működött, különösen, amíg a világ gazdaság is expanzív periódusát élte. Közben azonban a gazdaság strukturális jegyei nemhogy javultak volna, inkább romlottak.

A stabilizáció mellett Lula meghirdette a szegénység felszámolásának célját, melyhez a „Fome Zero” (Zéró Éhezés) nevű program szolgáltatta a keretet. Ez volt az az ernyőprogram, ami alá a többi, évről évre bővített alprogramot besorolták.

A szegénység elleni harcot kiegészítette a közvetlen demokrácia⁶ elemeinek integrálása az intézményrendszerbe; ennek jó alapot kínált az 1994-es reformok során kiépített szigorú banki és közpénzügyi szabályozás fenntartása. A monetáris szigor (a stabil valuta érdekében az inflációt féken tartani hivatott magas kamatok) által visszafogott keresletet a brazil kormányzat a jóléti kiadások növelésével pótolta.

A 2002-ben induló újabb globális tökeciklus „hullámán” a korábbi neoliberális politikai kurzussal szemben kínált, bár azt csak néhány elemében módosító gazdaságpolitikai fordulat sikeres lehetett – s mivel ez volt előtérben, könnyű volt túlértékelni a szerepét. Különösen, hogy az alsó jövedelmi osztályok köztudottan minden jövedelmüket elköltik (minél szegényebbek, annál inkább), ezért a szegényeknek kedvező újraelosztás pontosan ugyanakkora keresletnövekedést indukált a belföldi piacon, mint amennyivel a szegények elkölthető jövedelme nőtt, nem beszélve a multiplikátorhatásról. Az ilyen jellegű brazil intézkedések tehát egyben keresletnövelő eszközök is voltak.

2003 és 2008 között a GDP évi átlag 4 százalékkal emelkedett. A gazdasági növekedés azonban csak a korábbi időszakhoz képest volt jelentős, nemzetközi összehasonlításban kevésbé, ugyanis messze elmaradt más BRICS-országok növekedési ütemétől.

A 2008-as válságra a válasz nem új politika, hanem a 2003/2004-ben indított kurzus erősítése volt: a csökkenő exportbevételeket a belföldi kereslet állami újraelosztással történő további élénkítésével, valamint új felvevőpiacok (mindenekelőtt Kína) felé való orientálódással igyekeztek pótolni. Azonban ez sem hozta meg a függetlenedést a centrumországok konjunktúrájától, és a felzárkózási trendet sem tette állandóvá, ahogy az néhány évvel a globális válság kirobbanása után már világosan kitűnt.

A következő két alfejezetben a Lula nevével fémjelzett kurzus két fő jellegzetességét, az állam jövedelem-újraelosztó tevékenységét és gazdasági szerepvállalását tekintjük át részletesen.

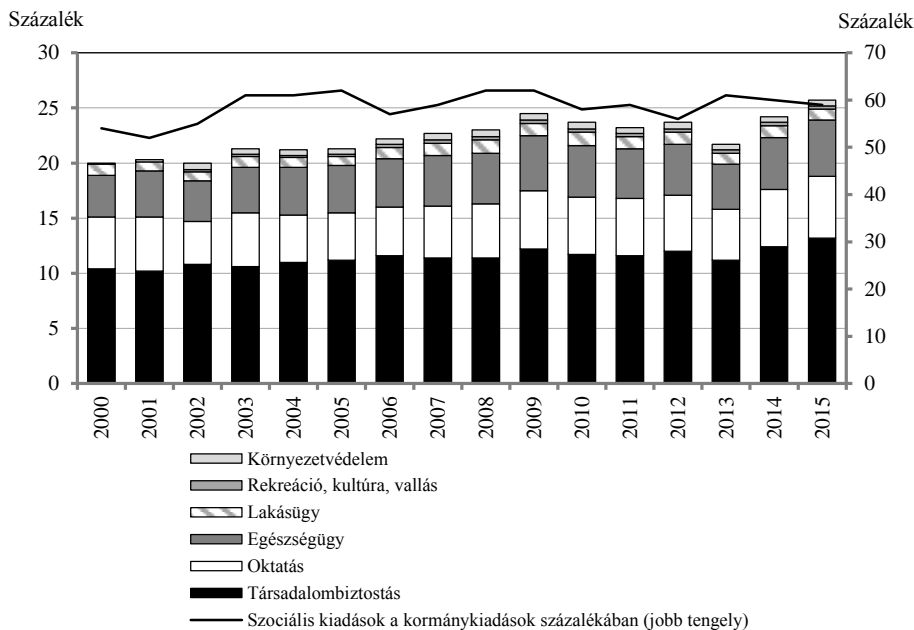
4.1. Jövedelem-újraelosztás

A brazil gazdaságpolitikai irányváltás (és az, hogy Lula egyáltalán hatalomra kerülhetett) az 1990-es években kezdődött, és része volt a körülbelül a 2008-as válságig tartó latin-amerikai változásoknak, a „Pink Tide” (Rózsaszín Dagály) elnevezésű balratolódásnak. (Erről bővebben lásd *Dövény* [2007]). Ezekben az években olyan változások játszódtak le a szubkontinens több országában, amelyek lényege egyfelől az állam és a társadalom új, közvetlenebb kapcsolata, másfelől a gazdaság vállalat-

⁶ A közvetlen vagy részvételi demokrácia braziliai kezdeményei jóval előbbre nyúlnak vissza. A délen fekvő Porto Alegreben például már 1989-ben bevezették a részvételi költségvetést, vagyis azt, hogy az önkormányzati kiadások egy kisebb hányadáról közvetlenül a lakosok döntenek. Ezért 2001-ben Porto Alegre adott otthont az Első – majd utána még sok – Szociális Világfórumnak.

irányítási módszerekkel (szigorúan profitorientáltan) történő igazgatásának elutasítása. A vállalatirányítási módszereken alapuló gazdaságigazgatás ugyanis – a munkaerőköltség leszorítására irányuló piaci kényszernek engedve – a tapasztalatok szerint növeli a szegénységet és a társadalmi széttöredezettséget. Az állam és a társadalom korábbinál közvetlenebb kapcsolatára épülő, „neopopulistának” is nevezett irányzat megkülönböztető jegye a jövedelmek kompenzáló újraelosztása a korábbi évtizedek strukturális átalakulásának vesztesei számára (*Dövény* [2007] 13. old.). Az állami szociális kiadások a GDP-hez mérten a Lula előtti 20 százalék körüli szint-ről 2008-ra 23 százalékra, majd a fölé nőttek.⁷ (Lásd az 5. ábrát.) Ezen belül emelkedtek az egészségügyi és az oktatási kiadások (mindkettő esetében a GDP kevesebb mint 4 százalékáról több mint 5 százalékára), valamint (10-11-ről 13 százalék fölé) a társadalombiztosítási (a nyugdíj mellett a munkanélküliségi, a betegségi, a családi, a hátramaradottakra jutó stb.) kiadások is.

5. ábra. A brazil kormány szociális kiadásainak szerkezete a GDP százalékában

Forrás: Az ENSZ (Egyesült Nemzetek Szervezete) Latin-amerikai és Karib-térségi Gazdasági Bizottságának adatbázisa (<https://observatoriosocial.cepal.org/inversion/en/countries/brazil>).

⁷ A folyamat egész Latin-Amerikára jellemző: a társadalombiztosítási kiadások egy főre jutó értéke 1990/91 és 2007/08 között 445-ről 880 USD/főre, GDP-hez mért aránya pedig 12,3-ról 18,4 százalékra nőtt (*UN ECLAC* [2011] 132. old.).

Az alacsony jövedelmű családok gyermekei felsőoktatási részvételének támogatására 2005-ben ösztöndíjprogramot indítottak, javították az ivóvízellátást, programot hirdettek a fiatalok terhesség megelőzésére, a gyermekmunka visszaszorítására stb., amelyek azt bizonyítják, hogy a *Lula vezette rezsim komplex szociálpolitikai rendszer kiépítésére törekedett* (Lehoczki [2011] 43. old.).

A 2008-as világgazdasági válság kirobbanását követő években nemcsak Brazíliában, de a legtöbb latin-amerikai országban is a kormányok nem csupán fenntartották az aktív szociális és költségvetési politikát, de még növelték is az erre szánt összegeket, kiegészítve például foglalkoztatáserkentő transzferprogramokkal, illetve támogatva a gyermekek iskoláztatását és egészségügyi ellátását. Mint az ENSZ szervezte, az ECLAC (Latin-Amerika és a Karib-térség Gazdasági Bizottsága) megállapítja: ez az eljárás „azt a felismerést tükrözte, hogy éppen a gazdasági visszaesés idején kell a szociális politikákat erősíteni, forrásaikat növelni” (UN ECLAC [2011] 132. old.) – ami éppen ellentétes a „bretton woods-i ikrek” (az IMF és a Világbank) költségvetési fegyelemre épülő politikájából következő megszorításokkal.

Lula a mélyszegénység megszüntetésének programjával került az elnöki székbe. Elnöksége alatt a minimálbér emelése mellett, ami több mint 48 millió embert érintett (ennyinek a bérét kalkulálták minimálbér alapján – Bruha [2015]), készpénztranszferprogramokat indítottak, illetve a korábbiakat kiszélesítették (szociális nyugdíjjal; időseknek, betegeknek járó segélyekkel; a gyermekmunka visszaszorítását célzó intézkedésekkel stb.). 2004-ben négy program összevonásával és a juttatások kiterjesztésével indult a „Bolsa Família” („családi táskák”) elnevezésű program (átlagosan havi 70 BRL iskoláztatáshoz, egészségügyi kontrollhoz kötött készpénzsegélyt nyújtva egy-egy gyermekes családnak), ami Lula után is évről évre bővült, és 2014-ben már 14 millió családhoz, körülbelül 50 millió emberhez (a brazil lakosság 26 százalékához, a 2,5 USD/napi jövedelem alatt élő brazilok közel 70 százalékához) jutott el. Költségvetése 2015-ben 27,1 milliárd BRL-t (7,4 milliárd USD-t) tett ki, ami a GDP 0,5 százalékával ért fel (Pereira [2015]). A szociális transzferprogramok keretösszegét még a 2015-ben szükségessé váló költségvetési megszorítások sem érintették.

A társadalmi stabilitást és a gazdaságot is segítette az államapparátus, illetve az ellenőrzés hatékonyságának növelésére hozott intézkedéssorozat (az adóbevételek emelése, a kiszolgáltatott emberek kényszerdolgoztatásának visszaszorítása⁸, nagyobb munkaerőpiaci védelem biztosítása a dolgozóknak stb.), az agrárcsaládok számára kínált szubvencionált hitelek, illetve általában az alacsonyabb hitelkamatok (Beghin [2008] 5. old.).

⁸ Bár Brazíliában a rabszolgaság intézményét 1888-ban törvényileg megszüntették, a kiszolgáltatott emberek kényszerdolgoztatása tovább él, elsősorban az ország elzárta, belső mezőgazdasági birtokain (fazendákon), ami nehezíti a gyakorlat felszámolását. A brazil kormány rendszeresen közzéteszi azoknak a munkáltatónak a névsorát, akik alkalmazottaikat a rabszolgasággal analóg feltételeknek vetették alá („trabalhadores a condições análogas à de escravo”), lásd például *Ministério do Trabalho* [2017].

2003-tól korszakváltás következett be a brazil társadalmi egyenlőtlenségben, ami az azt megelőző hosszú évtizedek alatt már-már végzettségűnek látszott. A Gini-index 2003 és 2009 között 59,3-ról 53,9 százalékra csökkent, s a csökkenés azt követően is folytatódott (2015-ben 51,3 százalékot érve el). A szegénységi küszöb alatt élők aránya 24-ről 9 százalékra, az abszolút szegényeké (1,25 USD/fő/nap alatt élőké) 10-ről kevesebb mint 4 százalékra esett, ezzel mintegy 30 millió ember emelkedett ki a szegénységből.⁹

A szociális készpénztranszferekhez szükséges többletforrásokat a növekvő GDP egyre magasabb adóbevételei adták, de a Bolsa Familia programot a Világbank is támogatta 2004-ben 572,2 millió USD, 2010-ben 200 millió USD kedvezményes kölcsönrel (WB [2010]). A korábbi évtizedekben a bevételek újraelosztása nem a szegényeknek kedvezett: a pénz valójában oda áramlott vissza, ahonnan jött. A 2004-től folytatott politika ezen némiképpen változtatott. 2009-ben a brazil vállalatok az adófizetés előtti profitjuk 69 százalékával felérő összeget fizettek az államnak adók, járulékok formájában, míg az Egyesült Államokban ugyanez az arány csak 46,8, Magyarországon 53,3, Kanadában 29,2 százalék volt.¹⁰ Az ezt követő években a brazil adómérték „fölnye”, legalábbis a fejlettebb országokkal szemben, tovább nőtt, mivel az adó- és járulékcsoökkentési „versenyből” Brazília a Lulát követő Rousseff vezetése alatt is kimaradt.¹¹ Figyelemre méltó továbbá, hogy a jövedelem-, profit- és tőkenyereség-adók súlya a brazil állam bevételei között jelentősen (2004 és 2009 között 36-ról 45 százalékra) nőtt, ami a szegénység enyhítését célzó programok felfutásával együtt a tehetősebb rétegeknek kedvező újraelosztás csökkenésére utal.

A Világbank éppen Brazíliával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az egyenlőtlenség hatással van a gazdasági fejlődésre, az állami politika pedig befolyásolhatja az egyenlőtlenséget (WB [2004] XVII–XX. old.). Egy, az Oxfam keretében készült tanulmány megállapítja, hogy a jövedelemegyenlőtlenség sikeres csökkentésének oka Brazíliában a gazdasági növekedés mellett az állam újraelosztó tevékenysége (volt), ami ráadásul a konszolidálódott demokrácia körülményei között, a civil szférával összefogva, annak ellenőrzése alatt zajlik (zajlott) (Beghin [2008] 4–5. old.). A készpénztranszfereknek a belső keresletre, az iskolázottsági szint készpénztranszfereknek köszönhető javulásának pedig a foglalkoztatásra és a teljesítményre gyakorolt jótékony hatásait a Világbank és az Egészségügyi Világszervezet tanulmányai is dokumentálják (lásd például Lopez-Calva–Rocha [2012], Santos et al. [2011]).

⁹ A Világbank World Development Indicators, Brazil (Világ fejlődésének indikátorai, Brazília) adatbázisa (<http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=2&country=BRA&series=&period=#>).

¹⁰ Bár egyes latin-amerikai országokban az arány még magasabb (például Argentínában 108,2, Bolíviában 80 százalék) a többi BRICS esetében a brazilnál alacsonyabb: Kínában 63,5, Indiában 63,3, Oroszországban 46,5, Dél-afrikai Köztársaságban 30,5 százalék (WB–PWC [2011] 98–100. old.).

¹¹ 2016-ban az adómértékek (adók és járulékok aránya az adózás előtti profithoz képest) a következők voltak: Brazília 68,4, Egyesült Államok 43,8, Magyarország 46,5, Kanada 20,9, Argentína 106, Bolívia 83,7, Kína 67,3, India 55,3, Oroszország 47, Dél-Afrika 28,9 százalék (WB–PWC [2018] 88–91. old.).

Más kutatások az előbbieknél pontosabban vonják meg a Lula-féle politika egyenlőtlenségre gyakorolt hatásának mérlegét. *Souza–Medeiros* [2013] például a háztartási jövedelmek elemeinek egyenlőtlenségre gyakorolt hatását vizsgálta 2003 és 2009 között, és a következő eredményre jutott. Ebben az időszakban a Gini-index kedvező alakulásáért elsősorban a *munkaerőpiaci egyenlőtlenség csökkenése* volt felelős, az államtól érkező jövedelemtranszferek csak körülbelül 33 százalékban. (A háztartások összes elkölthető jövedelméből az állami transzferek aránya a vizsgált időszakban 25-ről 29 százalékra nőtt.) Az utóbbiak sorában legjelentősebb hatásuk a szociális segélyeknek volt (20 százalékban feleltek a jövedelmi egyenlőtlenség csökkenéséért), a társadalombiztosítási nyugdíjak 10, a munkanélküli segély 8, a közvetlen adók változása 5 százalékban járult hozzá az egyenlőtlenség mérsékléséhez, viszont az állami bérkiáramlás, amelynek eloszlása nagyon egyenlőtlen volt, és maradt is, 10 százalékkal hatott e társadalmilag kedvező folyamat ellen, s negatív hatása teljes mértékben ellentételezte például a Bolsa Familia egyenlőtlenséget enyhítő hatását. A brazil állami bérek magasabbak és egyenlőtlenebbek a privát szférát általában jellemzőnél, ami éppen ellentétes azzal, amit a fejlett országokban lehet tapasztalni, állítja *Souza–Medeiros* [2013]. Mi pedig hozzátesszük, hogy ez nagyon is jellemző a perifériás országokra – még az olyan viszonylag fejlett, a centrumhoz integrált félperifériákra is, mint Görögország – az ezzel járó nepotizmussal és magas korrupciós indexszel együtt.

Összességében tehát Lula idején az állami jövedelemtranszfernek inkább a fokozatos és marginális javulása következett be (*Souza–Medeiros* [2013] 26. old.), mintsem olyan átfogó reformja, amely alapjaiban változtatta volna meg a brazil állami újraelosztás jellegét.

Szokás azzal érvelni, hogy a brazil növekedést 2002 után a belföldi kereslet, ezen belül is elsősorban a háztartások fogyasztásának növekedése hajtotta (*IMF* [2013] 15–16. old., *Oxford Economics* [2012], *Ricz–Nagy* [2016]). A mi kutatásaink azonban, amelyek a Világbank adataira¹² épülnek, nem támasztják ezt alá. A háztartások fogyasztásának GDP-n belüli súlya – az 1997 óta tartó csökkenő trend folytatásaként – 2002 után tovább csökkent, legfeljebb lassabban. 2005-ben kissé emelkedett, majd folytatta az esést, és 2008-ban alacsonyabb szinten (59,7 százalék) volt, mint 2004-ben. Csak azután indult emelkedésnek (a 2009-es válságévben kiugró arányt produkálva), és 2013-ban 61,7 százalékot tett ki, ami azonban még mindig kisebb volt, mint a 2002. évi szint. Csak 2014-ben és az azt követő két válságévben nőtt tovább, 2016-ban 64 százalékot ért el, kevesebbet, mint 2001-ben (vö. 7. ábra).

¹² A Világbank World Development Indicators (Világ fejlődésének indikátorai) adatbázisa (<https://data.worldbank.org/country/brazil>).

A 2004 és 2011 közötti felzárkózási periódus megkülönböztető jegye tehát egyáltalán nem a háztartások fogyasztásának vagy általában a belső fogyasztásnak a részarány-növekedése volt, hanem – a már említett fellendülő exportpiacokon túl – *az állam fokozott gazdasági szerepvállalása*. Ezt a kérdést járjuk körül a következő alfejezetben.

4.2. Az állam gazdasági szerepvállalása

A brazil állami beruházások az IMF-program végrehajtása miatt 2002-ről 2003-ra még csökkentek, azt követően, és különösen 2007 után viszont lendületesen nőttek. A Lula-kormányzat ugyanis már az első ciklusában (2003–2006) reaktiválta az iparpolitikát, amit még az IMF-vezérelte 1983-as neoliberális fordulat során tett ad acta az akkori kormányzat – sok más latin-amerikai országhoz hasonlóan.

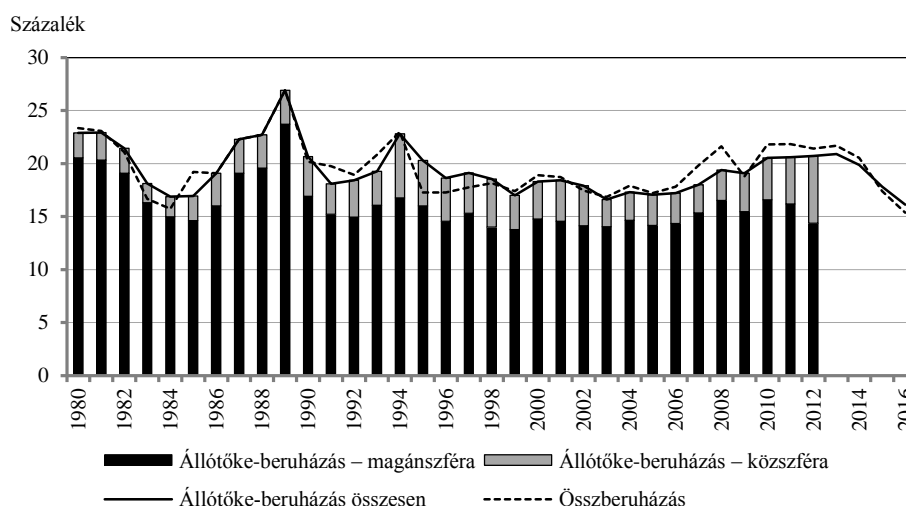
2005-ben előbb egy kísérleti infrastrukturális programot (Programa de Parcerias de Investimentos [Beruházási Partnerségi Program]), 2007-ben pedig az ún. PAC-ot (Programa de Aceleração do Crescimento – Növekedésgyorsító Program) indították el. A PAC teljes összege 2007 és 2010 között eredetileg 504 milliárd BRL-t (körülbelül 236 milliárd USD-t) tett ki, amit később, a válság idején felemeltek (638 milliárd BRL-re), 2010-ben pedig a PAC második fázisáról (a 2011–2014-es időszakra vonatkozóan 959 milliárd BRL állami és magánberuházásról) döntöttek. Ezzel a két PAC tervezett beruházási összértéke 880 milliárd USD-t ért el, de ténylegesen végül ennél körülbelül 40 százalékkal többet használtak fel. A beruházások túlnyomó többségét (85-90 százalékát) a magánszféra adta (BNDES [2016]).

Az iparpolitika felélesztése még azt is jelentette, hogy a BNDES-en keresztül kedvezményes hitellel látták el a prioritást élvező szektorokat (ez volt az a bank, amelynek szakemberei már az 1990-es évek közepén is a hazai gazdaság fejlesztésére irányuló gazdaságpolitikai hangsúlyok mellett szálltak sikra [lásd az 1. táblázatot.]). A BNDES hitelei 2005-ben a GDP 2,2 százalékával érték fel, de 2010-ben már meghaladták a 4 százalékot, majd némi csökkenést követően, 2013-ban valamivel kevesebb mint 4 százalékot (190,4 milliárd BRL-t) tettek ki. A bank által kihelyezett hitelek összege 2014-ben már nem nőtt tovább, az azt követő válságévekben pedig számottevően visszaesett (2016-ban 88,3 milliárd BRL-ra) (BNDES [2016]).

Mindez rásegített arra, hogy a gazdaság szereplői ki tudják használni a kedvező világgazdasági környezet kínálta lehetőségeket. A GDP növekedése gyorsult (2007-ben meghaladta a 6 százalékot), 6 millió új munkahely jött létre, a költségvetési hiány menedzselhető volt, a munkanélküliség évről évre csökkent csakúgy, mint a külső eladósodottság GDP-hez mért aránya, a folyó fizetési mérleg pedig többletet mutatott. Az export lendületesen nőtt, bár 2004 után GDP-arányos mértéke csökkent, és a kivitel mellé felzárkózott a behozatal, majd 2008-tól már hiánnyal zárt a külke-

reskedelem. (Lásd a 2. ábrát.) A növekedés motorja fokozatosan a belpiacra terelődött át, már előbb, mint hogy a kereskedelmi mérleg negatívba fordult volna. Az exporttöbblet csökkenése miatt a GDP növekedéséhez az áru- és a szolgáltatás-kerkedelem 2006-tól negatív értékkel járult hozzá. A készletezés beszámításával mért összberuházások GDP-hez mért aránya viszont 2003 és 2008 között 16,9-ről 21,6 százalékra emelkedett, és a 2009-es válságévet leszámítva ezen a szinten is maradt egészen 2013-ig. (Lásd a 6. ábrát.) Az állótőke-beruházások hasonló ívet írtak le, s arra is van adat, hogy miként oszlottak meg a magán- és az állami szféra között. A 6. ábráról leolvasható, hogy az állótőke-beruházásokat a magánszféra vezette (a kedvezményes állami hitelek ebben nyilván közrejátszottak), az állami állótőke-beruházások GDP-hez mért aránya csak a válság hatására, a magánberuházások megtorpanásának kompenzálásaként lendült fel (vö. a PAC keretösszegének megemelése), és csak 2009 után haladta meg a 2002. évi szintet.

6. ábra. Bruttó állótőke-beruházás a GDP százalékában

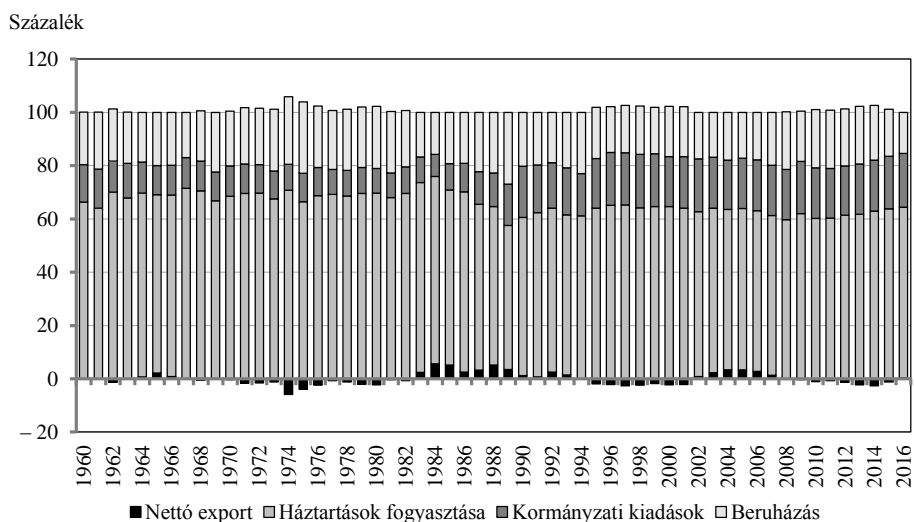

Forrás: A Világbank World Development Indicators (Világ fejlődésének indikátorai) adatbázisa (<https://data.worldbank.org/country/brazil>).

A 7. ábra a brazil GDP felhasználási célok szerinti megoszlását mutatja 1960 óta (a Világbanknál eddig az évig visszamenőleg vannak adatok). Az ábrán kirajzolódik az állami költekezés GDP-n belüli súlyának növekedése a piacvezérelte, exportorientációs időszakban (1980 után), másrészt a külső egyensúlytalanság visszatérő ciklusai (a negatív nettó export évei). Bejelöltük a két Maddison Projekt GDP/fő adatsora (lásd a 3. ábrát) által kijelölt dinamikus növekedés és/vagy felzárkózás periódusait is. Ebből kitűnik, hogy bár nincs egyértelmű megfelelés az exporttöbblet/-hiány és a

gyors növekedés és/vagy felzárkózás periódusai között, nincs olyan sikerperiódus, amely kizárólag az exportvezérelt (pozitív külkereskedelmi egyenleget produkáló) évekre épült volna. Olyan azonban van, s ez az 1970-es évtized, amelyet végig *negatív kereskedelmi mérleg* jellemezett. A 7. ábrán az is látszik, hogy az exporttöbblettel induló, 3. ábra szerinti fellendülési/felzárkózási időszakok (1991–1996, 2004–2011) mind *negatív kereskedelmi mérleggel* zárultak. Ezek a jelenségek megerősítik azt a dolgozatunk elején ismertetett, világrendszer-elméleten alapuló feltételezésünket, hogy *a felzárkózáshoz erőforrás bevonására van szükség, ugyanakkor az előbb a belső, majd az annak nyomán kialakuló külső egyensúly felborulásán keresztül a felzárkózási periódus leállítását kényszeríti ki.*

7. ábra. A brazil GDP felhasználásának megoszlása

Forrás: A Világbank World Development Indicators (Világ fejlődésének indikátorai) adatbázisa (<https://data.worldbank.org/country/brazil>).

Az eddigiek alapján visszatérhetünk arra a kérdésre, hogy mi volt a brazil GDP-növekedés legfontosabb összetevője a Lula névvel fémjelzett korszakban. A 2. táblázat a felzárkózási periódusokban mutatja a GDP felhasználásának és növekményének átlagos szerkezetét. Mint kitűnik, 2004 és 2011 között mind a GDP-n, mind annak növekményén belül jóval *kisebb arányt képviselt a háztartások fogyasztása*, mint az azt megelőző felzárkózási időszakokban, a GDP szerkezetében viszont (az időszak első felének hatására) a *nettó export* és a *kormányfogyasztás* nagyobb – az 1980 előtti időszakhoz képest a kormányzati fogyasztás súlyának növekedése meghatározó volt.

2. táblázat

*A brazil GDP és GDP-növekmény átlagos megoszlása felhasználási célok szerint
a gyors növekedést és/vagy felzárkózást hozó periódusok alatt*

(százalék)

Felhasználási cél	1967–1976	1991–1996	2004–2011
GDP			
Nettó export	–2,8	–1,6	0,6
Beruházás	23,6	19,1	20,0
Háztartások és a kormányzat fogyasztása	79,1	82,6	79,4
Háztartások	68,6	64,0	60,4
Kormányzat	10,5	18,6	19,0
GDP-növekmény			
Nettó export	–2,5	–2,2	–2,7
Beruházás	23,2	17,3	25,0
Háztartások és a kormányzat fogyasztása	79,3	85,0	77,7
Háztartások	68,8	65,2	59,3
Kormányzat	10,5	19,8	18,4

Megjegyzés. Az adatok kerekítés miatt nem adják ki a 100,0 százalékot.

Forrás: Saját számítás a Világbank World Development Indicators (Világ fejlődésének indikátorai) adatbázisa (<https://data.worldbank.org/country/brazil>) alapján.

A GDP növekményének összetétele, ami a növekedés hajtóerejéről többet árul el, a *beruházások* kitüntetett szerepéről tanúskodik, részben a jó világpiaci konjunktúrának, részben az állami iparpolitikának, és áttételesen a fogyasztásmultiplikátor hatásának köszönhetően.

4.3. Hálózatépítés kívül és belül

Az eddigiek alapján a 2000-es évek brazil sikere alapvetően a globális tőkeciklus (ezen belül a nyersanyag-szuperciklus) felhajtó erejének, az arra épülő neokeynesi ihletésű állami újraelosztásnak és iparpolitikának, valamint annak köszönhető, hogy a korábbi években a gazdaságmenedzsment az IMF-programok jóvoltából modernizálódott. Ez utóbbin kívül azonban az ország belső és külső kapcsolati hálóinak erősítésével más tényezők is szolgálták a gazdasági-társadalmi célokat.

A Lula-féle gazdaságpolitikát viszonylag jól szervezett intézményrendszer segítette, amit még a Cardoso-kormány épített ki. Ehhez járult Lula néhány kezdeményezése

részben a hosszú távú tervezés, részben a demokratizálás céljával, amelyek, bár jelentőségüket nem szabad túlbecsülni, legalább „hangulatjavító” funkciót töltöttek be, és megkülönböztetik a Lula-féle fejlesztő államot a korábbi délkelet-ázsiai vagy brazil államilag vezérelt gazdaságfejlesztések során alkalmazott módszerektől (*Ricz* [2015]).

Lula egyik első lépése a civilekből álló CDES (Conselho de Desenvolvimento Econômico e Social – Gazdasági és Szociális Fejlesztési Tanács) létrehozása volt, ami 2003-ban széles körű konzultációra támaszkodva kidolgozta a Nemzeti Fejlesztési Tervet. E terv foglalta keretbe az új gazdaság- és társadalompolitika teendőit. A CDES javaslatai tükröződnek a Lula második elnöksége idején beindított Oktatás-fejlesztési Programban és a már említett PAC-ban is.

2008-ban hozták létre a köztársaság elnöksége mellett működő Stratégiai Bizottságot, ami kidolgozta a hosszú távú „Plano 2022” (2022-ig szóló Terv) elnevezésű fejlesztési tervet. A terv középpontjában a természeti és a humán erőforrások jobb kihasználása, a szociális és a regionális egyenlőtlenségek radikális csökkentése, a termelőalapok integrálása, a korábbinál demokratikusabb, közvetlenebb politizálás és egyben Brazília geopolitikai szerepének növelése állt (*Osava* [2010]).

A külkereskedelemben a 2008-as válság kezelhetősége szempontjából is fontos változások indultak be. Az ország külpiazi kitettségének csökkentése érdekében ugyanis az államapparátus a kereskedelem földrajzi diverzifikálását célzó tevékenységbe fogott, aminek következtében Európa és az Egyesült Államok rovására nőtt Latin-Amerika és különösen Kína szerepe az exportpiacok között.¹³ A Kínába irányuló export azonban a teljes brazil exportnál is nagyobb arányban koncentrált a nyersanyagokra, vagyis tovább növelte a szuperciklusnak való kitettséget.¹⁴ Kína mellett megindult a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzése Oroszországgal, Indiával, a Dél-afrikai Köztársasággal és az Arab-öböl országaival is, illetve jelentős lépések történtek Afrika irányába: Lula elnökké választása után Brazília afrikai nagykövetségeinek száma megduplázódott (2010-ig 34-re nőtt) (*Reuters Africa* [2010]). A latin-amerikai ország Afrikába irányuló exportja 2011-ben a 2001-es szintnek közel kilencszerese volt, és részesedése a teljes brazil exportból 2012 közepén már meghaladta Németország és Franciaország együttes értékét (*TMSA* [2012]).

A 2004 és 2011 közötti sikerperiódusban tehát több külső és belső tényező együttes hatása, *Lehoczki* [2011] találó kifejezésével „mátrixa” érvényesült. Ennek ellenére a globális gazdaság hatása maradt a meghatározó, ami megmutatkozott abban is, hogy a globális ciklus leszálló ágával a brazil gazdaság is válságba jutott. Ezt súlyos-

¹³ 2009-re Kína vált Brazília legfőbb kereskedelmi partnerévé, 2010-ben már odairányult a kivitel (főleg szója, vasérc és olaj) 15 százaléka, (*Hoffmann* [2011] 27. old.). Később Kína részaránya tovább nőtt, s 2017-re Brazília már Kínának köszönhette külkereskedelmi többletének egyharmadát.

¹⁴ A brazil exportcikkek nagy része alacsony feldolgozottságú termék, például szójabab és -olaj, marhahús, ásványok, ötvözetek stb. (*Gu-Thukral* [2018]). 2013-ban a Kínába irányuló brazil kivitel 72 százalékát a szója és a vasérc adta (*UN ECLAC* [2015] 45. old.).

bitotta az ország fejlődését régóta hátráltató nagyarányú korrupció, amelynek mértékét a GDP 1,4-2,3 százalékára becsülik (*Forbes.com* [2013]), s amely eszközül szolgált ahhoz, hogy az alsóbb néprétegek körében népszerű munkáspárti vezetőket, Rousseffet és Lulát eltávolítsák a közéletből.

5. A fordulat

A 2000-es évek kedvező világgazdasági környezete 2008-tól kezdve lassan elenyészett. A nyersanyagpiaci szuperciklust a 2009-es pénzügyi válság megakasztotta (a nyersanyagárak és a kereslet is visszaesett), de utána „magához tért”, részben a centrum államainak expanzív monetáris politikája, részben a kínai állami beruházások felpörgetése, részben pedig a Kína mellé beruházásaival felzárkózó India jóvoltából – mindaddig, amíg a beruházási ciklus itt is leszálló ágba nem ért. A ciklus csúcspontja 2011 elején volt, attól kezdve a kereslet és az árak is csökkentek.

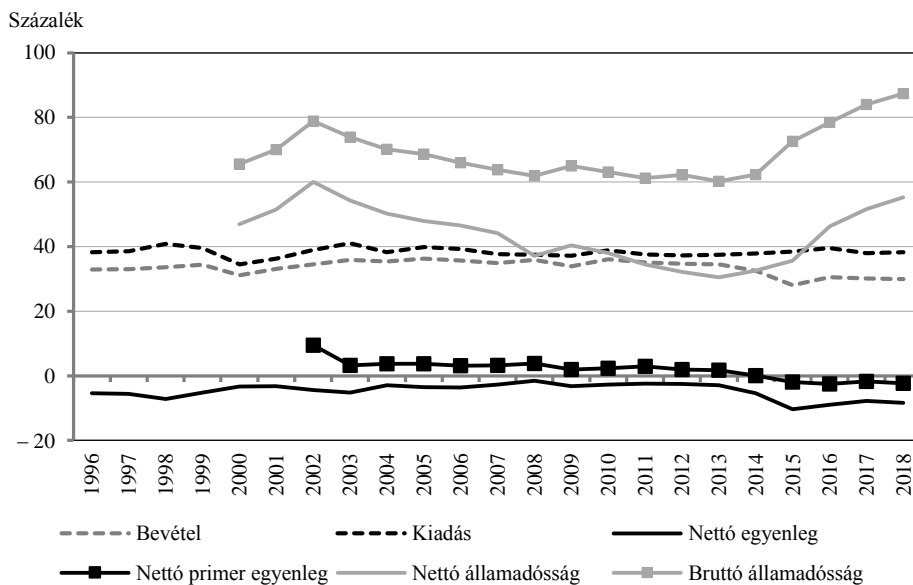
A két brazil állami óriásvállalat, a Petrobras és az Eletobras már 2009-től kezdve növekvő mértékű terhet jelentettek a költségvetésnek. A Petrobras 2015-ben már osztalékot sem fizetett (2009-ben még a GDP 0,3 százalékának megfelelő összeget fizetett részvényeseinek), adósságállománya nőtt, és mindezzel jelentős szerepe volt abban, hogy a brazil költségvetés bevételei 2015-ben visszaestek (*IMF* [2017a] 38. old.).

A Rousseff vezette kormányzat a növekedés finanszírozásához először még több állami pénzt mozgósított a PAC II. keretében, amelyek többek között a FIFA (Fédération Internationale de Football Association – Nemzetközi Labdarúgó-szövetség) 2014. évi világbajnokságját és a 2016-os Olimpiát szolgálták. Az előbbi (állítólag minden idők legrágább világbajnoksága) 11 milliárd, az utóbbi 13,1 milliárd USD beruházást emésztett fel, amelyek nagy része közpénz volt (*Koba* [2014], *Watson* [2017], *Szente-Varga* [2016].). A két PAC-csomag keretében 2014-ig 1,22 billió USD-t költöttek el, a kormányzat részesedése 10-15 százalék lehetett (a korrupció és a költségvetés átláthatatlansága miatt nem lehet pontosan tudni).

Mindehhez azonban egyre nagyobb összegű hitelfelvételekre volt szükség, melyek törlesztését egy ideig az exportbevételek és a korábban felhalmozott devizatartalékok gond nélkül biztosították. Valójában a GDP-hez mért államadósság így 2002 és 2013 között egyetlen év (2008) kivételével évről évre csökkent, mint azt az IMF adatai alapján készült 8. ábra illusztrálja. A brazil állam gazdálkodása 2014 előtt egyensúlyban volt. Csak 2014-ben és különösen 2015-ben (a világkereskedelem visszaesése évében) következett be romlás, ami az államadósság felfutásával járt. Mivel ekkor került megrendezésre a FIFA világbajnoksága is, adódik a következtetés: az ezt szolgáló beruházások, illetve a ráadásul még szociálpolitikai kiadásokat is

növelő állam okozta a válságot. A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Helyesebb úgy fogalmazni, ahogy *Szente–Varga* [2016] tesz: a labdarúgó-világbajnokság költségei „jelentősen megterhelték a költségvetést egy olyan időszakban, amikor a gazdaságilag kedvezőbb évek már elmúltak.” (122. old. – kiemelés A. A.).

8. ábra. A brazil költségvetés főbb adatai a GDP százalékában

Forrás: A Nemzetközi Valutaalap 2018. áprilisi World Economic Outlook (Világgazdasági kilátások) adatai.

A világgazdasági környezet romlása már 2009-ben, a primer költségvetési egyenleg aktívumának mérséklődésében érezte hatását. Rousseff népszerűsége mindennek ellenére erős maradt az alsóbb jövedelmi rétegek körében, így megnyerte a 2014-es választásokat is. Csakhogy abban az évben a szufficit teljesen felmorzsolódott, és a kormányzat 2015 elején kénytelen volt megszorításokhoz folyamodni. Ezek ugyan közvetlenül nem érintették a szociális kiadásokat, de azért kihatottak a középrétegek fogyasztására. Az adóbevételek növelése érdekében például eltörölték körülbelül 70 ezer vállalat adómentességét, és leállítottak, elnapoltak beruházásokat. Mindez azonban már nem tudta megakadályozni a költségvetési egyensúly felborulását.

A világgazdasági konjunktúra leszálló ága tehát lassan kikezdte a külső egyensúlyt (a folyó fizetési mérleg 2002 és 2007 között pozitív volt, majd 2008 után negatívvá vált) – amit a kormányzat egy ideig még a belső piac (beruházások) élénkítésével kompenzálni tudott. A világgazdasági konjunktúra lanyhulása azonban lassan érezte hatását a belgazdaságban is, s így a növekvő bérkiáramlás inflatorikusan

hatott, ami a belső egyensúly felborulásában csapódott le. Ez jó ürügyet szolgáltatott a kurzusváltásra, az előző kormány „pazarló” gazdálkodását korrigáló gazdaságpolitikai fordulatra és legfőképp a bérarány csökkentésére költségvetési egyensúlyt szolgáló megszorítások útján.

2016-ban a költségvetési tételek közötti törvénytelen átcsoportosítás vádjával a kongresszus körülbelül kétharmados szavazati aránnyal eltávolította hivatalából Dilma Rousseffet – amit mind ő, mind az őt támogató közvélemény puccsként értékelte –, és helyét az addigi alelnök, *Michel Temer* vette át. Szintén korrupciós vád alapján eltávolították a politikai közéletből (börtönbe zárták) a 2018. októberi választásokon újra indulni szándékozó egykori elnököt, a még mindig roppant népszerű Lula da Silvát is.¹⁵

A Temer által vezetett párt programjában olyan, az üzleti szféra által szívesen látni reformok szerepelnek, mint a munkaügyi törvények változtatása a munkaerőpiac rugalmasságának növelése érdekében, a nyugdíjkorhatár minimumának meghatározása (a törvény jelenleg csak szolgálati idő-minimumot határoz meg: férfiak esetén 35, nőknél 30 évet), a szociális programok kereteinek módosítása, az olajszektor liberalizálása, az egészségügyre és az oktatásra szánt összegek kötelező költségvetési arányának csökkentése. A Temer-kormány gyorsan cselekedett, a stabilizációt célzó reformok jó részét másfél év alatt keresztülvitték (például alkotmánykiegészítésben rögzítették, hogy a költségvetési kiadások 2017-től kezdve 20 évig csak az infláció mértékével nőhetnek), a munkavállalói biztonságra nézve hátrányosan változtatták a munkaügyi szabályozást, és javaslatot nyújtottak be a nyugdíjkorhatárnak a férfiak esetében 65, a nők esetében 62 évben való rögzítésére. Segítik a szociális programokban részt vevők munkába állását, ami 1 millió családot érint 2018–2019 folyamán (*Presidency of the Republic of Brazil* [2016], [2017]). A cél nyilvánvalóan elmozdulás a „segély helyett munka” elv felé, hogy a költségvetési kiadásokat később csökkenteni lehessen. Munkaerőpiaci, államigazgatási deregulációt, oktatási reformot hajtottak végre, amelyben a szakképzés került előtérbe, 2017-ben 70, 2018-ban 75 állami vállalat privatizációját indították el, lépéseket tettek a külkereskedelem további liberalizálásáért a Mercosur- (Dél-amerikai Közös Piac) partnerekkel, Kanadával, Szingapúrral és Dél-Koreával, illetve szorgalmazzák az EU és a Mercosur közötti szabadkereskedelmi egyezmény megkötését (*Temer* 2018). A 2018-as Világ-gazdasági Fórumon Temer azt nyilatkozta, hogy a válságot a fiskális egyensúlytalansáért felelős populizmus okozta, s Brazília az ő reformjainak köszönhetően ismét erős, „felelős és nem populista” lesz (*Temer* [2018]).

Az új költségvetési szabályok végrehajtásához szükséges intézményi változásokkal kapcsolatban a brazil államkincstár az IMF-et kérte fel tanácsadásra.

¹⁵ Lulát azzal vádolják, hogy tengerparti házának felújításáért cserébe az állami olajvállalattal, a Petrobras-szal kötött szerződést ígért és adott a felújítást végző vállalkozónak. Ezért előbb 10, majd 12 évi börtönbüntetésre ítélték, amit le is kell töltenie (*Cowie* [2018]).

A 2017. október 4-én kelt „Technikai segítség” címet viselő jelentés többek között a szociális kiadások csökkentésének szükségességéről ír, mivel IMF-adatok alapján a társadalombiztosítási kiadások 1998 és 2016 között az összes költségvetési kiadás 35,5 százalékáról 41,3 százalékára nőttek (*IMF* [2017b] 18. old.). Az OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development – Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) szerint viszont 2014-ben csak 31,3 százalék volt a megfelelő arány, ami ugyan nagyobb, mint a latin-amerikai átlag, de kisebb, mint az OECD-é (40,5%) (*OECD* [2017] 1. old.). Az ECLAC adatai viszont arról tanúskodnak, hogy a szociális kiadások 2003 és 2015 között a GDP 21,3 százalékáról 25,6 százalékára emelkedtek, viszont a teljes közszektor összkiadásaihoz mérten 61-ről 59 százalékra csökkentek. (Lásd az 5. ábrát.) Mint arról már volt szó, nem a kiadások növekedése, hanem a globális ciklus lezárulása eredményezte a költségvetési egyensúlytalanságot azzal, hogy a kormányzati bevételek kisebbek lettek.

Egy ciklus mélypontja után mindig jön a fellendülés, amire természetesen a kormánypolitika is rásegíthet. A világkereskedelem 2015–2016-os visszaesését 2017-től lendületes növekedés váltotta fel, a nyersanyagárak csökkenése megállt, az ipari anyagok ára pedig elindult felfelé (*WB* [2017]). Így a brazil válság is véget ért 2016-ban; 2017 már a kilábalás évének tekinthető. A gazdaság 2017-ben 1 százalékkal nőtt, az IMF 2018–2019-ben további gyorsulásra számít (*IMF* [2018]). A válság miatt 13 millióra duzzadt munkanélküliség visszafogta a béreket, és „lehűtötte” az inflációt. A profitkilátások javulni kezdtek. A befektetői bizalom erősödésének jót tett a Temer-kormány költségvetési fegyelemre, deregulációra és privatizációra vonatkozó ígérete, de mindez nem lett volna elég, ha nem egy új ciklus hajnalán hangzottak volna el.

A fordulat nem állt meg Temernél. A 2018. október 28-i elnökválasztást *Jair Bolsonaro* nyerte, s így 2019. január 1-jétől ő áll Brazília élén. Leendő gazdasági és pénzügyi minisztere, *Paulo Guedes*, történelmi fordulatot ígér, amellyel kivezeti Braziliát a „szociáldemokrácia csapdájából” (*Salomão–Lima* [2018]). Ez kedvező lehet a tőkeértékesülési ciklusoktól Bolsonaro alatt semmivel sem lesz kisebb, sőt várhatóan még nagyobb lesz, mint 2002 után volt.

6. Összefoglalás és következtetések

Jelen tanulmányban Brazília pályáját a kapitalista világrendszer összefüggéseibe ágyazva igyekeztünk láttatni. A világ gazdaság aktuális helyzete tükrében bemutattuk az elmúlt évtizedek növekedési és felzárkózási periódusait, valamint az azokhoz

társuló gazdaságpolitikai kurzusokat, amelyek váltakozását a világgazdaság nagy ciklusainak váltakozása kényszerítette ki. Felhívtuk a figyelmet, hogy a tőkés gazdaság pályáját és ciklusait a tőkeértékesülés trendjei és ciklusai határozzák meg, s azok befolyásolják Brazília fejlődését, illetve kormányainak politikáját is. A tőkeértékesülést az 1980-es évek óta a transznacionális vállalatok értékláncaiban zajló folyamatok irányítják, a világgazdasági ciklusok tehát a globális tőkeértékesülési ciklusok ritmusa szerint alakulnak. Ennek hatásai alól egy ország csak teljes vagy legalábbis magas fokú autarkia (önellátás) esetén mentesülhet, ami inkább csak elméleti lehetőség. Minden más esetben a kormányok gazdaságpolitikájának a globális tőkeciklusok adnak keretet, azok jelölik ki cselekvési lehetőségeiket és sikereik korlátait is.

A globális tőkeértékesülési ciklus intenzív szakasza a centrumban zajlik, extenzív (expanzív) szakasza a perifériákon, ami a hullámokban előrehaladó fejlődés ellenére állandósítja az utóbbiak technológiai lemaradását, s a ciklikusan megugró bérnövekedéssel időről időre „elkoptatja” versenyképességüket.

Mint a brazil példa is illusztrálja, a liberális (exportvezérelt) és az államnak nagyobb szerepet engedő (belpiac-orientált) gazdaságpolitikai kurzusok a ciklusok végén, a felhalmozott és egymást erősítő (külső, belső) egyensúlytalanságok orvoslásának igényével lépnek fel, de végül ugyanazt az utat járják be, mint elődeik. A kulcskérdés a perifériák tőkéjének gyenge profittermelő képessége, ami a felhalmozás gátja, a fejlett országokhoz való felzárkózás rendszerszintű akadály.

Brazília sikeres felzárkózási periódust élt meg a második világháború utáni importhelyettesítés idején, az 1990-es években és a Lula-időszakban is. Az elsőnek az 1970-es évek olajárrobbanásában jelentkező válság vetett véget, és az állam szerepének visszaszorulásával, „nyitással”, az export arányának növekedésével járt. A második, amelyben egyébként az export aránya a korábbiakhoz képest mérséklődött, az IT-alapú fellendülés kifulladásával (2000–2001) fejeződött be. A váltást ekkor az állam szerepének újbóli felértékelődése jelentette, eleinte a szociális szférában (2002–2006), az időszak második felében (2007-től) pedig már a gazdaságban is. Ezt a kurzust mégsem a szociális túlköltekezés vitte válságba. A 2008-as globális pénzügyi válság után, majd a nyersanyagpiaci ciklus 2011-ben kezdődő lecsengése idején a brazil állam egyre nagyobb összegű beruházásokkal igyekezett táplálni a növekedést, s ebben a politikában nemigen lehet kivétnivalót találni. A nyersanyagpiaci árak mélypontján, a világkereskedelem 2015–2016-os visszaesésekor előállt válsághelyzet azonban alkalmat adott a kormányzati politika hibáztatására és ismételten egy neoliberális fordulatra, amellyel a költségvetési szigor ürügyén korrigálni lehetett a munka javára eltolódott elosztást.

A brazil példa legfontosabb tanulságai tehát a következők: 1. a hierarchikus világrendszer globális tőkeértékesülési ciklusai kijelölik az egyes nemzetgazdaságok helyét, korlátok közé szorítják fejlődésüket és kormányaik cselekvési lehetőségeit;

2. a tőkeértékesülés újratermeli a gazdasági-társadalmi egyensúlytalanságokat az országokon belül csakúgy, mint azok között, és időről időre válságba jut, ezért időről időre szükségessé válik az állami beavatkozás (protekciónizmus, belpiaci orientáció, államosítás, olcsó hitel stb. formájában); 3. az állami beavatkozás azonban csak addig kedvező a tőkeértékesülés számára, amíg a veszteséget társadalmasítja (például bankmentés, költségvetési megszorítások), de amint a munka javára korrigálja az elosztást, terhessé válik a tőkének; 4. a profitabilitás ellen ható gazdaságpolitika hosszabb távon különösen a (fél-)perifériákon nem tartható fenn, lévén, hogy azok számára az áthárítás (termeléskitelepítés alacsonyabb bérű országokba) lehetősége nem, vagy csak jóval kevésbé adott, mint a centrumtőke számára.

Irodalom

- ABREU, M. DE PAIVA – WERNECK, R. L. F. [2005]: *The Brazilian Economy from Cardoso to Lula: An Interim View*. Texto Para Discussão No. 504. Departamento de Economia, Pontifícia Universidade Católica do Rio de Janeiro. Rio de Janeiro. <http://www.econ.puc-rio.br/pdf/td504.pdf>
- ACEMOĞLU, D. – ROBINSON, J. A. [2013]: *Miért buknek el nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Kiadói Rt. Budapest.
- ARTNER A. [1996]: *Brazília a felzárkózás útján?* Az Ehrlich Éva által vezetett OTKA keretében készült tanulmány második, bővített változat. Kézirat. MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Budapest.
- ARTNER A. [2014]: Globális tőkeértékesülés – globális válság. *Statistikai Szemle*. 92. évf. 4. sz. 321–356. old.
- AZUL, R. [2003]: Brazil: Lula's first 100 days – Austerity for the poor, tax cuts for the rich. *World Socialist Web Site*. 22 April. <http://www.wsws.org/articles/2003/apr2003/braz-a22.shtml>
- BAER, W. – GALVÃO, A. F. JR. [2005]: Tax burden, government expenditures and income distribution in Brazil. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. Vol. 48. Issue 2. pp. 345–358. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2006.12.012>
- BEGHIN, N. [2008]: *Notes on Inequality and Poverty in Brazil: Current Situation and Challenges*. Oxfam International. <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/notes-on-inequality-and-poverty-in-brazil-current-situation-and-challenges-112516>
- BRUHA, P. [2015]: Minimum wage in Brazil. *The Brazil Business*. 3 June. <http://thebrazilbusiness.com/article/minimum-wage-in-brazil>
- BUNGE, M. [2000]: Systemism: the alternative to individualism and holism. *Journal of Socio-Economics*. Vol. 29. Issue 2. pp. 147–157. [https://doi.org/10.1016/S1053-5357\(00\)00058-5](https://doi.org/10.1016/S1053-5357(00)00058-5)
- CARDOSO, E. – TELES, V. K. [2010]: *A Brief History of Brazil's Growth*. Textos para Discussão 241. Janeiro. Escola de Economia de São Paulo. São Paulo. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.823.2293&rep=rep1&type=pdf>
- COSTA, S. [2018]: Entangled inequalities, state, and social policies in contemporary Brazil. In: Ystanes, M. – Strønen, I. Å. (eds.): *The Social Life of Economic Inequalities in Contemporary Latin America*. Palgrave Macmillan. Cham. pp 59–80. https://doi.org/10.1007/978-3-319-61536-3_3

- COWIE, S. [2018]: Brazil's Lula ordered to surrender after court backs jailing. *The Guardian*. 6 April. <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/05/brazil-former-president-lula-jail-corruption-supreme-court-ruling>
- DJANKOV, S. – GLAESER, E. L. – LA PORTA, R. – LOPEZ-DE-SILANES, F. – SHLEIFER, A. [2003]: The new comparative economics. *Journal of Comparative Economics*. Vol. 31. No. 4. pp. 595–619. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2003.08.005>
- DÖMÉNY Zs. [2007]: *Latin-Amerika balra át!? Műhelytanulmányok*. Digitális archívum [12] 2007/2. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest.
- FERNÁNDEZ, F. R. – EBENAU, M. – BAZZA, A. [2017]: Rethinking varieties of capitalism from the Latin American periphery. *Review of Radical Political Economics*. Online first. 9 November. pp. 1–17. <https://doi.org/10.1177/0486613417690139>
- GERÖCS, T. – PINKASZ, A. [2017]: Theoretical debates and methodological innovations. In: *Boatca, M. – Komlosy, A. – Nolte, H.-H.* (eds.): *Global Inequalities in World-Systems Perspective*. Routledge. Abingdon.
- GILPIN, R. [2004]: *Nemzetközi politikai gazdaságtan*. BUCIPE. Budapest.
- GU, H. – THUKRAL, N. [2018]: Soy source: Brazil's share of soybean exports to China hits record. *Reuters*. 25 January. <https://www.reuters.com/article/us-china-economy-trade-soybeans/soy-source-brazils-share-of-soybean-exports-to-china-hits-record-idUSKBN1FE111>
- HALL, P. A. – SOSKICE, D. (eds.) [2001]: *Variations of Capitalism and Institutional Complementarities of Comparative Advantage*. Oxford University Press. Oxford.
- HODGSON, G. F. [2015]: *Conceptualizing Capitalism, Institutions, Evolution, Future*. University of Chicago Press. Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226168142.001.0001>
- HOFFMANN, D. [2011]: *The Impact of the Financial Crisis in Brazil and Germany: A Comparative Analysis of Distinct Developments*. Matrícula No. 110234953. Setembro. Universidade Federal do Rio de Janeiro, Instituto de Economia. Rio de Janeiro. <http://www.ie.ufrj.br/fgr/arquivos/Financ%20Crisis%20in%20Brazil%20and%20Germany.pdf>
- INKLAAR, R. – DE JONG, H. – BOLT, J. – VAN ZANDEN, J. L. [2018]: *Rebasing 'Maddison': New Income Comparisons and the Shape of Long-run Economic Development*. Research Memorandum. Vol. GD-174. Groningen Growth and Development Center. Groningen. https://www.rug.nl/ggdc/html_publications/memorandum/gd174.pdf
- KOBA, M. [2014]: World Cup by the numbers: most expensive ever! *CNBC*. 12 June. <https://www.cnn.com/2014/06/11/economics-by-the-numbers.html>
- KORNAI J. [1999]: A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*. XLVI. évf. Július–augusztus. 585–599. old.
- KORNAI J. [2016]: Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a posztoszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*. LXIII. évf. Október. 1074–1119. old.
- KORZENIEWICZ, R. P. [2018]: *The World-System as Unit of Analysis. Past Contributions and Future Advances*. Routledge. London.
- LEHOCZKI B. [2011]: A felemelkedés mátrixa – Brazília a Lula-érában. *Köz-Gazdaság*. 6. évf. 1. sz. 37–56. old.
- LOPEZ-CALVA, L. F. – ROCHA, S. [2012]: *Exiting Belindia? Lesson from the Recent Decline in Income Inequality in Brazil*. The World Bank. Washington, D.C. <http://www->

- wds.worldbank.org/external/default/WDSCContentServer/WDSP/IB/2012/06/25/000425970_20120625140209/Rendered/PDF/701550ESW0P1230IC00InequalityBrazil.pdf
- MARQUES, R. M. – MENDES, Á. [2007]: Lula and social policy: in the service of financial capital. *Monthly Review*. Vol. 58. Issue 09. 1 February. <http://monthlyreview.org/2007/02/01/lula-and-social-policy-in-the-service-of-financial-capital>
- MATEO, J. P. [2018]: The accumulation of capital and economic growth in Brazil: a long-term perspective (1950–2008). *Review of Radical Political Economics*. Online first. pp. 1–22. <https://doi.org/10.1177/0486613417696530>
- OSAVA, M. [2010]: Brazil: ambitious development plan to cut inequality. *Interpress*. 8 March. <http://www.ipsnews.net/news.asp?idnews=50591>
- PEREIRA, A. W. [2015]: Bolsa Família and democracy in Brazil. *Third World Quarterly*. Vol. 36. No. 9. pp. 1682–1699. <https://doi.org/10.1080/01436597.2015.1059730>
- PETRAS, J. – VELTMAYER, H. [2003]: *Whither Brazil?* <http://petras.lahaine.org/b2-img/030321petras.pdf>
- PIKETTY, T. [2014]: *Capital in the Twenty-First Century*. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, London. <https://doi.org/10.4159/9780674369542>
- POLÁNYI K. [2004 [1944]]: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó (2004). Budapest.
- PRASAD, E. – RAJAN, R. – SUBRAMANIAN, A. [2007]: The paradox of capital. *Finance and Development*. Vol. 44. No. 1. pp. 16–19.
- RIBEIRO, M. B. – TEIXEIRA, J. R. [2001]: *An Econometric Analysis of Private-Sector Investment in Brazil*. Comissão Econômica para a América Latina Review. No. 74. August. <https://www.cepal.org/en/publications/10819-econometric-analysis-private-sector-investment-brazil>
- RICZ J. – NAGY S. GY. [2016]: A brazil gazdasági válság: helyzetkép, okok és kiutak. *Külügyi Szemle*. Vol. 15. No. 3. pp. 94–120.
- RICZ J. [2015]: *Fejlesztő állam – egy letűnt világ nyomában(?)*. Műhelytanulmányok. No. 108. Május. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet. Budapest. http://real.mtak.hu/23649/1/RiczJ_MT_108.pdf
- RICZ, J. [2014]: Developmental state in Brazil: past, present and future. *Federalism.it*. No. 20. http://real.mtak.hu/18391/1/Ricz%20J_Developmental...Federalismi.it.pdf
- SALOMÃO, A. – LIMA, F. [2018]: Brazil got stuck in the social democracy trap, says Bolsonaro's economist. *Folha de S.Paulo*. 26 november. <https://www1.folha.uol.com.br/internacional/en/business/2018/11/brazil-got-stuck-in-the-social-democracy-trap-says-bolsonaros-economist.shtml>
- SANTOS, L. M. P. – PAES-SOUSA, R. – MIAZAGI, E. – SILVA, T. F. – MEDEIROS DA FONSECA, A. M. [2011]: *The Brazilian Experience with Conditional Cash Transfers: A Successful Way to Reduce Inequity and to Improve Health*. World Conference on Social Determinants of Health. 19–21 October. Rio de Janeiro. Draft Background Paper. http://www.who.int/sdhconference/resources/draft_background_paper1_brazil.pdf
- SOUZA, P. H. G. F. – MEDEIROS, M. [2013]: *The Decline in Inequality in Brazil, 2003–2009: Role of the State*. Working Paper. No. 154-13. Institute for Research on Labour and Employment, University of California. Berkeley. <http://irle.berkeley.edu/workingpapers/154-13.pdf>

- STIGLITZ, J. [2015]: *The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do about Them*. W. W. Norton & Company. New York, London.
- SUMMA, R. – SERRANO, F. [2017]: Distribution and conflict inflation in Brazil under inflation targeting, 1999–2014. *Review of Radical Political Economics*. Online first. 15 December. pp. 1–21. <https://doi.org/10.1177/0486613417691787>
- SZENTE-VARGA M. [2016]: Brazília az olimpia előtt. *Nemzet és Biztonság*. 9. évf. 3. sz. 111–124. old.
- SZIGETI P. [2017]: Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. *Eszmélet*. 115. sz. Augusztus 4. <http://www.eszmelet.hu/szigeti-peter-kapitalizmusfogalmak-es-a-tokes-termelési-mod-elmelete/>
- TEMER, M. [2018]: Remarks by President of the Republic Michel Temer at the Plenary Session of the World Economic Forum, Davos. *BrazilGovNews*. 24 January.
- WALLERSTEIN, I. [2004]: *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University Press. Durham.
- WATSON, R. T. [2017]: The Olympics cost Rio at least \$13.1 billion and probably more. *Bloomberg*. 15 June. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-06-14/the-olympics-cost-rio-at-least-13-1-billion-and-probably-more>

Internetes források

- BNDES (BANCO NACIONAL DO DESENVOLVIMENTO) [2016]: *Annual Report 2016*. May. https://www.bndes.gov.br/SiteBNDES/export/sites/default/bndes_pt/Galerias/Arquivos/empresas/RelAnual/ra2016/RA_2016_INGLES_final.pdf
- CIA (CENTRAL INTELLIGENCE AGENCY) [2018]: *The World Factbook*. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/br.html>
- Forbes.com* [2013]: The cost of corruption in Brazil could be up to \$53 billion just this year alone. 28 November. <http://www.forbes.com/sites/andersonantunes/2013/11/28/the-cost-of-corruption-in-brazil-could-be-up-to-53-billion-just-this-year-alone/>
- IMF (INTERNATIONAL MONETARY FUND) [2002]: *IMF Approves US\$30.4 Billion Stand-by Credit for Brazil*. Press Release. No. 02/40. 6 September. <http://www.imf.org/external/np/sec/pr/2002/pr0240.htm>
- IMF [2013]: *Brazil*. IMF Country Report. No. 13/313. October. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2013/cr13313.pdf>
- IMF [2017a]: *Brazil. Fiscal Transparency Evaluation*. Country Report. No. 17/104. 3 May. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/05/03/Brazil-Fiscal-Transparency-Evaluation-44874>
- IMF [2017b]: *Brazil. Technical Assistance Report-Supporting Implementation of the Expenditure Rule through Public Financial Management Reforms*. Country Report. No. 17/292. 4 October. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2017/10/04/Brazil-Technical-Assistance-Report-Supporting-Implementation-of-the-Expenditure-Rule-Through-45275>
- IMF [2018]: *IMF Executive Board Concludes 2018 Article IV Consultation with Brazil*. 11 July. Press Release. No. 18/288. <http://www.imf.org/en/News/Articles/2018/07/11/pr18288-imf-executive-board-concludes-2018-article-iv-consultation-with-brazil>

- MADDISON PROJECT [2018]: *Maddison Project Database*. Version 2018. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018>
- MINISTÉRIO DO TRABALHO [2017]: *Cadastro de Empregadores que tenham submetido trabalhadores a condições análogas à de escravo*. http://trabalho.gov.br/images/Documentos/cadastro_empregadores_2017.pdf
- OECD (ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT) [2017]: *Government at a Glance. Latin America and the Caribbean. Country Fact Sheet Brazil*. <https://www.oecd.org/gov/lac-brazil.pdf>
- OXFORD ECONOMICS [2012]: *Brazil. Country Economic Forecast*. 25 June. www.oxfordeconomics.com/publication/download/214032
- PRESIDENCY OF THE REPUBLIC OF BRAZIL [2016]: The Brazilian government's main programs. *BrazilGovNews*. 22 November. <http://www.brazilgovnews.gov.br/federal-government/social-programs>
- PRESIDENCY OF THE REPUBLIC OF BRAZIL [2017]: Michel Temer: 'We work for Brazilians'. *BrazilGovNews*. 27 September. <http://www.brazilgovnews.gov.br/news/2017/09/michel-temer-we-work-for-brazilians201d>
- Reuters Africa [2010]: Brazil's Lula ends final African tour with new deals. 8 July. <http://af.reuters.com/article/topNews/idAFJOE6670KQ20100708?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>
- TMSA [2012]: *Brazil's Africa Exports Show Major Growth*. <http://www.trademarksa.org/news/brazil-s-africa-exports-show-major-growth>
- UN ECLAC (UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR LATIN AMERICA AND THE CARIBBEAN) [2011]: *Social Panorama of Latin America*. 11 March. <http://www.cepal.org/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/1/41801/P41801.xml&xsl=/dds/tpl-i/p9f.xsl&base=/tpl-i/top-bottom.xsl>
- UN ECLAC [2015]: *Latin America and the Caribbean and China: Towards a New Era in Economic Cooperation*. https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/38197/S1500388_en.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- UNCTAD (UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT) [2017]: *UNCTADStat. Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1970–2016*. <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>
- WB (WORLD BANK) [2004]: *Inequality and Economic Development in Brazil*. World Bank Country Study. Washington, D. C. http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer?WDSPIB/2004/10/05/000012009_20041005095126/Rendered/PDF/301140PAPER0Inequality0Brazil.pdf
- WB [2010]: *Brazil's Landmark Bolsa Família Program Receives US\$200 Million Loan*. Press Release. 17 September. <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2010/09/17/brazils-landmark-bolsa-familia-program-receives-us200-million-loan>
- WB [2017]: *Commodity Markets Outlook*. October. International Bank for Reconstruction and Development. Washington, D.C. <http://pubdocs.worldbank.org/en/743431507927822505/CMO-October-2017-Full-Report.pdf>
- WB [2018]: *World Development Indicators*. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>

WB-PWC (WORLD BANK GROUP – PRICEWATERHOUSECOOPERS INTERNATIONAL LIMITED) [2011]: *Paying Taxes 2011. The Global Picture*. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/paying-taxes-2011.pdf>

WB-PWC [2018]: *Paying Taxes 2018. Thirteen years of data and analysis on tax systems in 190 economies: a look at recent developments and historical trends*. https://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/pwc_paying_taxes_2018_full_report.pdf?WT.mc_id=CT13-PL1300-DM2-TR2-LS1-ND30-TTA4-CN_payingtaxes-2018-intro-pdf-button

Summary

Taking Brazil as an example, the study illustrates that the development of (semi-) peripheral countries is set in the framework of the global waves of capital reproduction led by centre economies, and the moves of such waves limit the catch-up process of peripheries. In the last decades, this dependence and the relative technological and institutional underdevelopment of peripheries brought about successive and mutually reinforcing cycles of internal and external imbalances. The Brazilian crises induced by the big changes of the world economy have enforced turns in the country's economic policy, which has resulted in alterations in weights of the neoliberal and export-oriented governance as well as the domestic market- and income redistribution-oriented policies. The recovery between 2003 and 2011 could be successful and mitigated poverty, taking advantage of the upswing of the global cycle beginning in 2002. Then the downturn of this cycle has inevitably and repeatedly resulted in the 'tandem' of the external and internal disequilibrium in Brazil and provoked a change in her political elite and economic policy. The function of the neoliberal policy resulted from this change is to restore income distribution (that was shifted in the previous period for the benefit of the labour) to the advantage of capital and to fasten the position of Brazil in the hierarchy of global capital reproduction. The fast success of the new neoliberal course has not come from rapid and radical government measures but from the newly beginning global cycle.